

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Diplomová práce

2009

Hana Kačerová

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Hana Kačerová

**Komunikační strategie v Skácelově korespondenci s Jiřím
Friedem**

Communicative Strategies in Letters of J. Skácel and J. Fried

Praha 2009

Doc. PhDr. Karel Šebesta, CSc.

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Katedra / ústav: Ústav českého jazyka a teorie komunikace

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

Jméno a příjmení studenta: *Hana Kačerová*

Datum narození: 3. 10. 1983

Kontaktní adresa: Boženy Němcové 424, Týnec nad Labem, PSČ 281 26

Obor studia / kombinace: Český jazyk a literatura

Diplomní obor: Český jazyk a literatura

Název práce v češtině: Komunikační strategie v Skácelově korespondenci s Jiřím Friedem

Název práce v angličtině: Communicative Strategies in Letters of J. Skácel and J. Fried

Vedoucí práce: doc. PhDr. Karel Šebesta, CSc.

Konzultant:

Pokyny k vypracování:

1. Prostudovat relevantní odbornou literaturu (o stylu epistolárním, analýze individuálního stylu, komunikačních strategiích a analýze diskurzu).
2. Analyzovat Skácelovu korespondenci s J. Friedem se zaměřením na:
 - a) charakteristiku stylu dopisů obou pisatelů;
 - b) komunikační strategie, které uplatňovali;
 - c) vývoj těchto strategií a stylu i jazyka analyzované korespondence, posuzovaný mj. se zřetelem k proměně jejich osobního vztahu.
3. Shrnout a zhodnotit výsledky, eventuálně formulovat závěry (zvláště ve vztahu k epistolárnímu stylu a k individuálnímu stylu obou pisatelů).

Doporučená literatura:

JANOUSEK, P. a kol. *Dějiny české literatury 1945-1969*. Pracovní internetové vydání:

www.ucl.cas.cz.

LEHÁR, J.; STICH, A.; JANÁČKOVÁ, J.; HOLÝ, J. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha : NLN, 2002.

KOŽMÍN, Z. *Skácel*. Brno : Jota, 2006.

KOŽMÍN, Z.; TRÁVNÍČEK, J. *Na tvrdém loži z psího vína: Česká poezie od 40. let do současnosti*. Brno : Books, 1998.

JELÍNEK, M. Styl epistolární. In Karlík, P.; Pleskalová, J.; Rusínová, Z. (eds.). *Pocta Dušanu Štosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice, 1995, s. 126-137.

RUŠČÁK, F. *Štylistika epistolárných textov*. Prešov, 2002.

RUŠČÁK, F. Pokus o vymedzenie epistolárneho štýlu. *Slovenská reč*, 46, 1981, č. 6, s. 360-367.

RUŠČÁK, F. Teoretické východiská epistolárneho štýlu. In Ruščák, F. (ed.). *Štylistické otázky textu*. Prešov, 1984, s. 135-159.

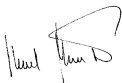
MACHKOVÁ, S.; ŠVEHLOVÁ, M. *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha, 1996.

HOFFMANNOVÁ, J. Dopis jako text, metatext a kontext. In Ruščák, F. (ed.): *Text a kontext*. Prešov, 1993, s. 153-161.

HOFFMANNOVÁ, J.; MÜLLEROVÁ, O. *Dialog v češtině*. München, 1999.

GRICE, P. Logic and Conversation. In Grice, P. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass.-London, 1989, s. 22-85.

Vedoucí práce (podpis):

Datum zadání práce:

29.8. 2007

OPONENT: doc. KAREKUBA'

Vedoucí základní součásti:

Děkan:

Datum: 4. 6. 2007

Poděkování

Děkuji zejména panu docentu Šebestovi za laskavou podporu, povzbuzení a nápady, jež byly pro vznik nejen této práce zásadní.

Děkuji paní doktorce Zdeňce Novákové, jejíž textologický seminář mě inspiroval zabývat se korespondencí Jana Skácela a Jiřího Frieda.

Děkuji panu profesoru Bílkovi za podněty, jež mi umožnily podívat se na analyzovanou korespondenci i z literárněteoretické perspektivy a postihnout tak další jedinečné rysy individuálního stylu pisatelů.

Nakonec děkuji svým blízkým, kteří mi při psaní vycházeli vstříc.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 30. 7. 2007

podpis

ANOTACE

Diplomová práce Komunikační strategie v Skácelově korespondenci s J. Friedem analyzuje vzájemnou korespondenci Jana Skácela a Jiřího Frieda z let 1982 až 1989 z hlediska užitých komunikačních strategií, s důrazem na strategie zdvořilostní, a individuálního stylu pisatelů. Vývoj těchto strategií i jazyka analyzované korespondence je posuzován se zřetelem k proměně osobního vztahu pisatelů. Výsledky jsou též vztaženy k obecným definicím epistolárního stylu.

KLÍČOVÁ SLOVA

Komunikační strategie, korespondence, epistolární styl, stylizace subjektu, zdvořilost, konverzační maximy, teorie tváře, Jan Skácel, Jiří Fried.

ANOTATION

The thesis "Communicative Strategies in Letters of J. Skácel and J. Fried" analyzes the mutual correspondence of Jan Skacel and Jiri Fried from 1982 to 1989 from the viewpoint of the communication strategies used, emphasizing politeness strategy, and individual styles of the writers. Development of these strategies as well as of the language used in the analyzed correspondence is examined with regard to changing personal relationship of the writers. The results are related to general definitions of epistolary style.

KEYWORDS

Communication strategy, correspondence, epistolary style, subject stylization, politeness, conversational maxims, face theory, Jan Skacel, Jiri Fried.

Úvod.....	10
1. Teoreticko-metodologická východiska.....	14
1.1 Korespondence.....	14
1.1.1 Epistolární styl.....	14
1.1.2 Stručné shrnutí tradice českého dopisu.....	16
2. Komunikační strategie s důrazem na strategie zdvořilostní a související pragmatické aspekty korespondence Skácel – Fried.....	20
2.1 Pragmatické aspekty komunikace.....	21
2.2 Griceovy konverzační maximy, teorie tváře Brownové a Levinsona a Leechovy maximy zdvořilosti.....	22
2.3 Komunikační strategie v korespondenci JS a JF.....	25
2.3.1 Uznání a skromnost.....	25
2.3.2 Konflikt, ohrožení tváře.....	30
2.3.3 Snaha o shodu a souhlas.....	33
2.3.4 Zdvořilost při vyjádření žádosti, doporučení či rady – imperativ a potenciálně konfliktní situace.....	35
2.3.5 Ironie.....	38
3. Formule řečové etikety a jejich vývoj v korespondenci JS a JF.....	40
3.1 Podoba a vývoj oslovení.....	41
3.2 Vývoj oslovení <i>Ty</i> vs. <i>ty</i>	42
3.3 Podoba a vývoj závěrečných formulí.....	44
4. Literárněteoretické intermezzo.....	47
5. Stylizace subjektu.....	55
5.1 Fried – sebestylizace.....	56
5.1.1 Starý muž, nemocný a osamělý.....	57
5.1.2 Spisovatel a scénárista.....	60
5.2 Friedova stylizace adresáta.....	61
5.3 Skácel – sebestylizace.....	63
5.3.1 Starý muž, názorově osamělý.....	64
5.3.2 Básník a literát.....	66
5.4 Skácelova stylizace adresáta.....	68
5.5 Role manžela, otce, bratra, dědečka u obou pisatelů.....	69
6. Vývoj vztahu Jiří Fried – Božena Skácelová na pozadí korespondence JS a JF.....	73
Závěr.....	78
Seznam použité literatury.....	81

SEZNAM ZKRATEK

BS – Božena Skácelová
JF – Jiří Fried
JS – Jan Skácel

(188/ JF→JS, 21. 6. 1989) – dle vydání korespondence (NLN, 2001) dopis 188., psaný Jiřím Friedem Janu Skácelovi dne 21. června 1989

Úvod

Tato práce analyzuje vzájemnou korespondenci mezi Janem Skácelem a Jiřím Friedem z hlediska užitých komunikačních strategií a stylu dopisů obou korespondentů, s ohledem na vývoj těchto strategií a vývoj stylu a jazyka analyzované korespondence.

Vývoj užitých komunikačních strategií a vývoj stylu pisatelů je posuzován zejména se zřetelem k proměně osobního vztahu pisatelů, který se právě prostřednictvím sedmileté korespondence velmi zintenzivnil. Jedním z aspektů zintenzivnění vztahu je navázání přátelského vztahu J. Frieda se Skácelovou manželkou Boženou, které probíhá právě v korespondenci a díky korespondenci.

Sledována je sebestylizace obou pisatelů a stylizace adresáta.

Jan Skácel (1922–1989) – básník, překladatel, fejetonista, v letech 1963–1968 šéfredaktor časopisu *Host do domu*. Publikoval básnické sbírky *Kolik příležitostí má růže* (1957), *Co zbylo z anděla* (1960), *Hodina mezi psem a vlkem* (1962), v polovině šedesátých let dospěla jeho tvorba jakéhosi vrcholu v podobě sbírky *Smuténka* (1965), dále vyšly *Metličky* (1968), *Naděje s bukovými křídly* (1983) a také několik knih veršů pro děti. Posmrtně vyšla sbírka *A znovu láska* (1991). Jako osobitý publicista, fejetonista a autor tzv. malých recenzí se představil knihou *Jedenáctý bílý kůň* (1964, rozšíř. 1966).¹

Jiří Fried (1923–1999) – spisovatel, scenárista a dramaturg. Debutoval básnickou sbírkou *Rozsvícená okna* (1954); z jeho próz měla největší čtenářský i kritický ohlas *Časová tiseň* (1961)². Další prózy (ač si zachovaly vysokou literární úroveň, již takovou pozornost nezbudily): *Abel* (1966), *Pověst* (1966), *Hobby* (1969). Po roce 1970 nemohl Jiří Fried publikovat, psal scénáře k televizním inscenacím a filmům; je autorem filmových scénářů a adaptací *O ševci Matoušovi* (1948), *Svědění* (1949), *Morálka paní Dulské* (1958), *Zkouška pokračuje* (1959), *Hvězda zvaná Pelyněk* (1964), *Julek* (1979) aj. Po roce 1989 vyšel jeho dětský román *Léto v Altamíře*, jenž byl napsán roku 1969, ale nemohl v té době už vyjít.

¹ „Básnickova hutná úspěšnost, záměrné zámky a nedořečenost připomínají sevřenost Tomanovu či lakoničnost čínské a japonské lyriky (jak je známe z Mathesiových parafrází). Statistický rozbor zjistil, že ve Skácelových verších převládají substantiva a zejména slovesa, tedy slova plnovýznamová, nad slovy gramatickými; a zejména jsou potlačeny adjektivní přívlastky, jež jsou příznaky zdobnosti.“ (Holý, in Lehár; Stich; Janáčková; Holý, 2004, s. 788)

² „Autorův prozaický debut patřil spolu s prvními knížkami I. Klímy, A. Klimenta, J. Procházký a J. Trefulky k proudu, který na počátku šedesátých let znovu uváděl do české literatury složitější tvárné postupy a problémově pojaté typy hrdinů.“ (Slovník české prózy 1945 – 1994, s. 77.)

Povídky publikované v souboru *Síla osudu a jiné prózy* Fried před smrtí zrevidoval a připravil k vydání pod názvem *Baroko a jiné zprávy*. JF též překládal z francouzštiny.

Životní příběhy obou korespondentů byly v mnohém podobné, oba prožili dětství na venkově, studovali na filozofické fakultě, již nedokončili, oba v mladickém entuziasmu vstoupili do komunistické strany, po prozření však „začali přispívat ke změně společenského statu quo, až se z obou stali tzv. osmašedesátníci. (...) vyhodili je v roce 1970 ze strany a následkem toho i z práce. Nesměli vydávat knihy a ty doposud vyšlé byly vyřazeny z veřejných knihoven.“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 258).

Není snadné se dopátrat přesného data, kdy se Jan Skácel a Jiří Fried seznámili. Není jisté, zda se poznali už koncem padesátých let, či v průběhu let šedesátých, ale pravděpodobně se to stalo díky nakladatelství Československý spisovatel, kde Skácel vydával své básně a kde Fried pracoval jako redaktor, či díky Svazu československých spisovatelů a přidruženým orgánům, jejichž členy oba spisovatelé byli. Jisté je – a korespondence to dokládá –, že oba literáři byli ve skupině reprezentující Svaz, která koncem roku 1968 navštívila Itálii. V dopisech na tuto cestu přátelé často vzpomínají; možná právě zde měli možnost se blíže poznat.

Počátek vzájemné korespondence spadá do roku 1982. Postupně se písemný styk zintenzivňoval a prohluboval – ruku v ruce s tím, jak se prohlubovalo přátelství obou stárnoucích mužů. „Oběma byly jejich dopisy nepochybně náhradou za postrádaný osobní styk, obecněji pak průlomem ze sevření tíživě pociťované samoty. Samoty, nikoli opuštěnosti, jak jednou upřesnil Fried. Spisovatel je přitom samotě uvyklý, je to přirozené prostředí jeho práce; oba korespondenti jistě ani nestrádali nedostatkem spolkového života. Častěji však nyní naráželi na bariéru generačního odcizení, stupňující se únava z dlouhého existenčního plahočení a vrchnostenského zpochybňování jejich skutečné ceny oslabovala jejich vstřícnost vůči druhým, nemocné srdce a plíce je zaháněly stále imperativněji z venkova do města a z města do izolace malých bytů, měli pocit, že se v rozpadající se české společnosti osmdesátých let názorově ocitají kdesi na její periferii, mezi mlýnskými kameny hlavních zápasících složek. Vzájemná korespondence, jejíž četnost a důvěrnost postupně rostla, byla ovšem nejen překonáváním nepříznivých stavů, nýbrž i formulací pozitivní víry, radou strádajícímu druhovi, důkazem nenahraditelnosti přátelství.“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 262–263)³

³ „Někdy to vypadá, jako by potřebnějším účastníkem tohoto dialogu byl Fried. Skácel přece jen nežil sám, účastnil se různých jourfixů, bydlel v přízemí a tím snáze vyrážel mezi lidí (i na takových „malíčkostech“

Seem let vzájemného dopisování je nejen zpovědí stárnoucích, osamělých, zklamaných, byť stále doufajících a duševně čilých lidí, nýbrž i jedinečnou, subjektivně zabarvenou kronikou sedmi předrevolučních let ve formě dialogu nenápadných pozorovatelů dění nejen v Praze (JF) a nejen v Brně (JS). Korespondence JS a JF je „svěrázným komentářem ke kulturním a politickým událostem doby i dokladem toho, jak se postupně a ztěžka proměňovala společenská atmosféra. (...) Na Skácelově a Friedově korespondenci je ovšem obzvlášť cenný úhel pohledu, z něhož je – u obou protagonistů shodně – skutečnost nazírána. Nejedná se totiž ani o chartisty a příslušníky jejich okruhu, ani o účastníky oficiální literární scény. V obou případech jde o tzv. polozakázané autory, těžko ovšem zapadající do představ o tom, čemu jsme si zvykli říkat šedá zóna.“ (Rulf, 2002, s. 53)

Korespondenci uspořádal a k vydání připravil Jiří Opelík, který na ni narazil v podstatě náhodou, když se stěhovala Skácelova pozůstalost.⁴ Jiří Fried věnoval Opelíkovi Skácelovy listy, a díky tomu se stal materiál ucelenější. (Zároveň byly Friedem shromážděné listy velkou pomocí při sestavování dopisů, neboť je JF uchovával v původních obálkách, což velice usnadnilo jejich chronologické řazení; Jan Skácel totiž většinou své dopisy nedatoval.)

Shromážděná korespondence zahrnuje celkem 213 převážně perem psaných dopisů, pohlednic a gratulací. Konec vzájemným stykům učinila Skácelova nečekaná smrt deset dní před 17. listopadem 1989 (poslední dopis Skácela Friedovi z 2. listopadu 1989). Za jakési dozvuky můžeme považovat následující občasnou korespondenci Jiřího Frieda se Skácelovou manželkou Boženou v letech 1990 až 1997.

Vzájemná korespondence JS a JF, jež bude předmětem našeho zkoumání na stranách následujících, je také dalším článkem v tradici korespondence mezi literárně činnými osobami a z toho důvodu, ač jde primárně o dopisy soukromé, přátelské, nevymaní se z určitého

převlece záleželo), byl kvůli svému věhlasu a z něho plynoucí autoritě oslovován z Brna, domova i ciziny, Brno – jak se zdá – bylo přece jen sociabilnějším prostředím než Praha. Byl-li však Fried potřebnější, podával možná právě proto větší korespondenční výkon nežli Skácel. Jeho dopisy jsou v průměru delší než Skácelovy a také stylisticky pestřejší; někdy informují pěkně zeširoka a snadno přecházejí v reportáž; rády analyzují a přitom nešetří argumentaci; mnohem podrobněji než dopisy Skácelovy se zabývají literaturou cizí i vlastní; vůbec bývají detailnější a tím nikoli řečnější, nýbrž přesnější. Někdy se rozběhnou ve svých vývodech tak, jako by nemínily přestat – a jejich původce se pak, zbytečně, omlouvá. A dojdou-li při rozvíjení svých myšlenek na konec listu, pokračují jednoduše na dalším čistém papíru – na rozdíl od Skácela, který takovou situaci obyčejně pochopil jako pokyn k ukončení dopisu.“ (Opelík, in Skácel; Fried, s. 263)

⁴ „Že tato korespondence nezanikla, ale uchovala se i pro jiné nežli své původní adresáty, bylo dílem několika šťastných náhod. Začalo to nenadálou možností prohlédnout část pozůstalosti Jana Skácela v době, kdy se za pobytu paní Boženy Skácelové ve zdravotnických zařízeních narychlo likvidoval byt na proslulé brněnské adrese Kotlářská 35a. Pořídil jsem si tenkrát pár opisů a xerokopii toho, co člověk v dané chvíli považuje za důležité (a nikdy se přitom zcela netrefí), a předal papíry k definitivnímu uložení do Literárního oddělení Moravského muzea. Až na jednu výjimku. Vyprosil jsem si pro sebe na vdově po básníkovi listy Jiřího Frieda, protože to byl jediný celistvý korespondenční materiál, který se dochoval, a já si od jeho podrobnějšího studia, na jaké nebyl při prohlídce čas, sliboval užitek pro hlubší poznání Skácelova díla.“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 7)

prolínání s literární tvorbou pisatelů. Skácela-básníka nelze od Skácela-korespondenta oddělit už jen proto, že měl ve zvyku přátelům například jako novoroční přání či jako výraz soustrasti k úmrtí blízkých zasílat své verše. Ani ve Friedově případě nelze odhlednout od Frieda-spisovatele, našli bychom totiž četné paralely mezi stylizací Frieda-korespondenta a například stylizací hrdiny Friedovy nejúspěšnější prózy *Časová tiseň*⁵. Nicméně je třeba říci, že tato práce analyzuje a interpretuje dopisy a strategie v nich obsažené, nikoli paralely s literární tvorbou korespondentů ani nehledá skutečné záměry psychofyzických osob.

⁵ Těmito paralelami a shodami jsem se zabývala ve své písemné práci literární pro II. cyklus – *Motiv vyčleněnosti, nepatřičnosti a osamění v prózách Jiřího Frieda a v jeho dopisech Janu Skácelovi*.

Teoreticko-metodologická východiska

1.1 Korespondence

Korespondence je útvár či žánr, jenž je mnohými autory přiřazován k stylové oblasti běžně dorozumivací, přičemž dopis lze jako útvár obtížně vymezit, protože jej nelze definovat podle základního slohového postupu. Někteří autoři však ve svých pracích, zejména F. Ruščák, vymezují přímo **styl epistolární** čili korespondenční.

1.1.1 Epistolární styl

Epistolární styl se podle Příruční mluvnice češtiny (PMČ) dělí na soukromý a veřejný. M. Jelínek, spoluautor PMČ, v samostatné práci pak za typické reprezentanty epistolárního stylu pokládá dopisy soukromé, neboť „vlastním prostředím epistolárního stylu je důvěrný vztah mezi pisatelem a jeho adresátem“ (Jelínek, 1995, s. 126). „Mezi základními vlastnostmi dopisů uvádí kolísání mezi spisovností a nespisovností, kolísání mezi subjektivními faktory a epistolární etiketou, kolísání mezi explicitním a implicitním vyjádřením, otevřenost emocionálně zabarveným prostředkům, užívání kontaktních prostředků, tendenci preferovat výpovědi s určitým slovesem a prostředky konkrétní před abstraktními.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 12)

F. Ruščák navazuje na klasifikaci stylů zpracovanou J. Mítríkem (ten považuje systém funkčních stylů vymezený Pražskou lingvistickou školou za překonaný, neboť se diferencovaly další styly, Mítrík počítá, že by se jich dalo vyčlenit okolo jednoho sta). Do systému stylů (spisovné slovenštiny) pak lze řadit „aj písomné jazykové prejavy slúžiace na vzájomnú výmenu informácií medzi dvoma alebo viacerými osobami. Ide o súkromné listy patriace do oblasti tzv. hraničných žánrov;“ (Ruščák, 1981, s. 360) Mezi hraniční žánrové útvary spadají dopisy proto, že „stylisticko-kompozičná stavba súkromých listov stojí často na priesečíku dvoch slohovopostupových rovín: na rovine vecných útvarov z jednej strany a na rovine slovesných (umeleckých) celkov z druhej strany. V prvom prípade sú zahrnuté súkromné listy ako prostriedok bežnej písomnej komunikácie, v druhom sa zasa uplatňujú listy s dvojakou provenienciou: popri informatívnom zámere autora listu sa v nich v značnej miere využívajú estetické prostriedky jako výsledok autorových subjektívnych kompetencií v texte.“ (Ruščák, 1981, s. 360)⁶

⁶ Ruščák vymezuje základní termíny epistolárního stylu a charakterizuje je:

Autoři jako J. Kraus či J. Hoffmannová zdůrazňují dialogičnost dopisu (Hoffmannová pak rozlišuje několik typů dialogičnosti). Hoffmannová se zamýšlí nad dopisem jako typem textu ve společenské komunikaci a navazuje na práce, které rozvíjejí pojetí korespondence jako dialogu a zabývají se speciálně výstavbou a organizací tohoto dialogu. „Dopis je textem **psaným**; především u soukromých dopisů však dobře víme, že jejich stylistická a jazyková charakteristika je silně poznamenána atributy textů **mluvených**: tematickou neuspořádaností (přeskakováním od jednoho tématu k druhému), subjektivním zabarvením (emocionalitou, expresivitou), implicitností (fragmentarostí, náznaky) a hlavně kolokviálností, prvky nespisovného vyjadřování (při psaní soukromých dopisů v češtině neustále zápasíme; zdá se nám, že dopis formulovaný výhradně ve spisovné češtině by působil příliš oficiálně, nepřirozeně, skrobeně). Dopis je však také REPLIKOU korespondenčního dialogu mezi dvěma partnery – více nebo méně pravidelné výměny dopisů, která má většinou svůj zavedený rytmus; účastníci takového korespondenčního styku si vyměňují dopisy, u kterých často bývá ustálená i délka, základní tón (např. míra zdvořilosti), tzv. teplotura (stupeň emocionality, důvěrnosti...). Samozřejmě dochází i k určitému kolísání těchto hodnot nebo k náhlým odchylkám či vybočením (jako je tomu např. u ‚teplotury‘ milostné korespondence). Korespondence je tedy z tohoto hlediska DIALOGEM; je dlouhodobým DISKURZEM, který spolu stálí účastníci tohoto dialogu vedou. Uvažujeme-li o tomto typu komunikace pod zorným úhlem teorie K. Hausenblase (1984), podle níž dialog není jediným textem, ale rozpadá se přinejmenším na dvě samostatná pásma – pásma replik jednotlivých účastníků, je právě korespondenční dialog typickým představitelem takové ‚textové soustavy‘; navíc zde mají i všechny repliky (tj. jednotlivé dopisy) povahu samostatných textů (na rozdíl od běžných dialogů s textově nevyhraněnými replikami. Lze tedy v tomto případě korespondenční dialog, celkový diskurs považovat i za přirozený KONTEXT jednotlivých textů-dopisů; kontext, který má svou speciální pragmatickou charakteristiku, založenou hlavně na prostorové vzdálenosti mezi partnery a na časové distanci mezi dobou produkce a recepcí textu dopisu.“ (Hoffmannová, 1993, s. 153–154)

-
- a) epistolární styl – jazykovo-kompoziční kategorie určitého způsobu písemné komunikace reprezentovaná konstitučními jednotkami (informérou a pragmémou);
 - b) epistolární žánr – abstrahovaná rovina epistolárního stylu na tvorenie konkrétnej kontextovej jednotky vecnej alebo umeleckej entity
 - c) epistolárne útvary – komplexné, formálne a obsahovo uzavreté kontextové celky, ktoré odrážajú rozličné varianty vzťahu medzi pisateľom a adresátom, napr. rodinný list (vzťah člena rodiny k členovi – členům rodiny), priateľský list a ľúbostný list.

Ruščák „předpokládá i existenci základní jednotky epistolárního stylu, tzv. ‚epistolémy‘. Soukromé dopisy řadí k žánrovým formám věcné literatury a klasifikuje je „jako otevřenou sústavu, v ktorej sa uplatňujú rozličné výrazové prostriedky. (...) Pro dopis je dle autora charakteristická i latentní dialogičnost s oslabením situačního momentu.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 13).

Polská autorka S. Skwarczyńska „řadí dopis do literatury ‚aplikované‘ či ‚užitkové‘ vyznačující se ‚funkcionální estetikou‘: charakterizuje jej jako jazykový útvar, který je zaměřen na naplnění cíle a který se snaží o správnosti cíle přesvědčit adresáta. Uvádí, že dopis je podřízen percepčním možnostem adresáta, ekonomicky hospodář s jazykovým materiálem a nemá čistě estetickou funkci. Pozdější čtenář však může vnímat jako esteticky působící některé rysy, které původní adresát za esteticky působící nepokládal. Autorka konstatuje, že při vzniku dopisu je důležitý adresát, jehož pokládá za spolutvůrce.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 14) Ve studii věnované paradoxům dopisu Skwarczyńska analyzuje „oscilace dopisu mezi několika póly: dialogem a monologem, psaností a mlčeností, efemérností a trvalostí, konvencí a svobodou tvorby autora, uměleckostí a neuměleckostí. Za základní faktory ovlivňující podobu dopisu autorka pokládá cíl, obsah a smysl dopisu, osobu adresáta a vztah mezi adresátem a pisatelem, individualitu pisatele, situační okolnosti vzniku dopisu a epistolografické konvence.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 14)

Polská autorka Kałowska se kromě dialogičnosti dopisu zaměřuje na vztah mezi dopisujícími partnery, o němž říká, že „je bohatší a konkrétnější než např. vztah mezi autorem a čtenářem díla uměleckého – v případě dopisu se oba komunikanti vzájemně snaží předpovídat reakci partnera a výsledky svého konání. Za základní rysy dopisu pokládá autorka jeho dialogičnost a znaky počátku a konce.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 15)

1.1.2 Stručné shrnutí tradice českého dopisu

První známé české dopisy jsou z poloviny čtrnáctého století. Od této doby do současnosti bylo v různých archivech a v soukromých rukou nashromážděno množství listů, jež často sloužily a slouží jako pramenný materiál historikům, v případě literárně činných osob slouží korespondence literární vědě i k výkladu jejich tvorby, a v neposlední řadě jsou dopisy cenným materiálem pro jazykovědce, neboť v nich je zaznamenán vývoj jak korespondenčního stylu a slohového útvaru dopisu, tak můžeme díky nim sledovat vývoj jazyka samotného.

S koncem středověku a rozvojem národních jazyků nacházíme první české dopisy, které však byly pod výrazným vlivem latiny, a to hlavně v zákonitostech formálních, vypěstovaných dlouhou tradicí, dbale středověkými písaři dodržovanou, a dodávajících listům schematicnost a neosobnost. V této době jen těžko oddělíme dopis od listiny. Ostatně čím více se člověk jakožto jedinec v průběhu dějin individualizuje a emancipuje, tím jsou i dopisy originálnější a osobnější. Rychlý rozmach totiž prodělal list v době Husově, zvláště živá a bohatá je korespondence právě Husova, u nějž je už čeština jazykem svrchovaným a

nástrojem dokonale sloužícím k vyjádření všech myšlenek a citů. Listy doby poděbradské jsou obrazem doznívajících zmatků v Čechách, zprávy o vzrušeném dění ve vysoké politice přinášejí např. dopisy českých šlechticů Rabštejna a Šlika, zaujímajících důležitá místa v císařské kanceláři. Zvláštní kapitolu pak tvoří soukromá korespondence Perchty Lichtenštejnské z Rožmberka, která zachycuje až románovou tragédii manželství této šlechtičny.

„Humanismus znamená v dějinách českého listu nový, naprostý vpád latiny. Latinsky psané listy humanistů nebyly vlastně skutečnými dopisy, nýbrž uměle pěstěným útvarům literárním.⁷ (...) Psalo se podle vzoru klasiků římských, jejichž dopisy bývaly často vydávány, v umělých periodách, ale proti dotavadní konvenci svobodněji, živě a pohnutě. Tím, že byly tyto listy určeny širokému obecnstvu, byly vlastně předchůdci pozdějších causerii a feuilletonů.“ (Václavek, 1949, s. 14) Z konce tohoto období je korespondence Václava Budovce z Budova, bohužel dochovaná spíše ve zlomcích, ale původně jistě rozsáhlá. Většina listů je ovšem psána latinsky, česky psal Budovec některým českým šlechticům a hlavně Petru Vokovi z Rožmberka.

„V období bitvy bělohorské a dále do 17. století neustále roste množství listů, dopisování zasahuje další vrstvy (čile a výrazně korespondují např. některé české šlechtičny). Zvýšené korespondování podněcuje zvláště také rušné doby českého povstání, nastupující protireformace a pak třicetileté války. Tento rozmach českých listů sahá asi do roku 1670. Po něm nadchází pak prudký pokles.“ (Václavek, 1949, s. 15–16) Předními „reprezentanty českého listu“ v této době jsou Karel st. ze Žerotína a Jan Amos Komenský. U Žerotína dospěl český dopis pomyslného vrcholu, stylizací a prací s jazykem se mu nemohou rovnat žádné listy soudobé, ani listy českobratrské. V této době se v dopisech prosazuje jakýsi kancelářský nepřirozený styl, „úvodní formule uctivostní neustále rostou na rozsahu, nekonečné zdvořilostní fráze se dodržují i tam, kde jde o přísný úřední list. (...) Soukromé dopisování stále vzrůstá, píše se četné dopisy příležitostné: gratulační, kondolenční, prosby o doporučení atd. List veřejný se stále zřejměji odděluje od soukromého, soukromé listy se množí, ba nabývají převahy.“ (Václavek, 1949, s. 18–19)

V době obrozenské hraje dopis úlohu jistě významnou, ale přeci jen odlišnou v porovnání s obdobím předchozím. Korespondence v této době, to jsou především přátelské dopisy mezi buditeli. I v těchto dopisech poměrně dlouho vládne němčina a latina. I Josef

⁷ „Listy těchto ‚krasofečnických skribentů‘ (...) bývaly psány s vědomím, že si adresáti neopenechají sdělení v nich věci pro sebe – pravý opak byl jejich přáním. Někteří humanisté si uchovávali doma kopie svých listů, aby nepřišly nazmar (...). Vznikaly pak z nich sbírky, jež bývaly vydávány tiskem jako *epistolae familiares*, zvláštní odrůda literární činnosti humanistů.“ (Václavek, 1949, s. 14)

Dobrovský psal své dopisy téměř výlučně latinsky či německy. „Obrozené listy jsou vždy plny zpráv literárních, ale i zpráv o knihách, které si čeští literární a vědečtí pracovníci navzájem půjčovali a zasílali k prodeji. Tím se nahrazoval současný nedostatečný český i slovanský aparát nakladatelský, knihkupecký, zasilatelský.“⁸ (Václavek, 1949, s. 21) Jazyk mnohých těchto dopisů dokazuje, jak se nová spisovná čeština teprve utvářela, o čemž explicitně píše ve svých dopisech kromě Jungmanna i Palacký (o tvorbě nových slov); přitom je jeho korespondence ukázkou postupného pronikání češtiny do vědeckého a společenského života obrozenců.

Živá a energická je korespondence F. L. Čelakovského. Výraznou individualitu odrážejí dopisy K. H. Máchy, vzdálené biedermeierovské idylce listů z okruhu Čelakovského a jeho přátel. „Svého vrcholu dosahuje však obrozený český list v listech Karla Havlíčka a Boženy Němcové. (...) Jestliže v listech Havlíčkových vrcholí nota národně politická, máme před sebou v listech Boženy Němcové především jedinečnou a velkou lidskou zpodobň.“ (Václavek, 1949, s. 24) V případě Němcové se dá říci, že její dopisy jsou rovnocenné jejímu ostatnímu literárnímu dílu, či jak řekl Arne Novák, obě části se komplementárně doplňují, „fiktivní prózy představují slunný den, dopisy jsou z noci autorčina světa.“ (Němcová, 2003, s. 9)⁹

Od posledních desetiletí devatenáctého století dodnes bychom mohli ještě sledovat korespondenci Jana Nerudy a Karoliny Světlé, z ciziny do vlasti pak adresují svá psaní J. V. Sládek, J. Zeyer či A. Dvořák. Z dalších známých korespondencí ještě zmiňme korespondenci O. Březiny (mj. s J. Demlem), herečky Hany Kvapilové, malíře A. Slavička či kritika F. X. Šaldy, K. Čapka, T. G. Masaryka (a těchto dvou mužů navzájem), Havlový Dopisy Olze a vzájemnou korespondenci J. Voskovce a J. Wericha, jež byla vedle nového uspořádání a vydání korespondence B. Němcové výrazným nakladatelským a kulturním počinem posledních let a která zahrnuje dlouhé období od roku 1945, kdy se životní osudy obou přátel rozešly a oni již nemohli pokračovat ve společné práci, až do roku 1980, tedy do

⁸ „Plno zpráv vědecko-literárních najdeme také v korespondenci Jos. Jungmanna, který si všímá, hlavně v důvěrné přátelské korespondenci s Ant. Markem, hojně i událostí politických, spojuje s nimi své naděje národní. (...) Najdeme tu také živé doklady o tom, jak se vytvářel usilovně a s potížími novočeský spisovný jazyk, hlavně vědecký – srov. jeho list Markovi z 31. VII. 1817 o tom, jak ‚kroutit‘ nová slova (...)“ (Václavek, 1949, s. 21–22)

⁹ Korespondence B. Němcové je v mnohém dramatická, „pisatelka vnímá dopis jako akci, která má v naladěném směru zapůsobit na adresáta a ovlivnit jeho jednání. V tomto smyslu dramaticky začíná a pokračuje dopisováním B. Němcové s B. Rajsskou, s otevřenými apely se pisatelka obrací roku 1848 na Jana Konopu, tak oslovuje Karla Havlíčka a jindy prosí o výpomoc v peněžní tísní. Neméně dramatické jsou i její dopisy s Janem Helceletem.“ (Němcová, 2003, s. 10) A v mnohém dramatické bylo i vydávání její korespondence, např. při vydáních konaných M. Gebauerovou, které byly často nějaké celky dopisů přislíbeny, a pak vydány jinde a dříve, než jí chystané Spisy. Jistou dramatickostí pak odrážejí i námitky proti vydávání dopisů Němcové, jež bylo vnímáno i jako indiskrétní.

Werichovy smrti. Korespondence je nakonec pokračováním společné Voskovcovy a Werichovy literární, divadelní a humoristické tvorby¹⁰.

Hledíce na dějiny české korespondence můžeme konstatovat, že „list se stal nástrojem komplikovaného duševního života ve sféře intimní i veřejné, jíž je tu pro nás především sféra tvorby. (...) Listy se stávají ne již jen svědectvím o velkých osobnostech, nýbrž namnoze i dílem, rovnocenným s objektivními uměleckými a literárními díly týchž osobností.“ (Václavek, 1949, s. 26)

Korespondence Jana Skácela a Jiřího Frieda neleží právě na výsluní pozornosti. To ale v tomto případě nevypovídá nic o její bohatosti a kvalitě. Jedním z důvodů mohlo být i to, že zamýšlená edice Dopisy, deníky, dokumenty Nakladatelství Lidové noviny, ve které korespondence JS a JF vyšla, nebyla posléze uspokojivě realizována. Osobně soudím, že je to velká škoda, protože dopisy JS a JF jsou nejen cenným dokumentem o životě v ČSSR v 80. letech minulého století, ale jsou velmi pestré a čtivé díky individuálnímu stylu obou pisatelů. Jestliže například v dopise Elišky Žerotínské můžeme takřka v přímém „zpravodajském“ přenosu sledovat bouřlivé události dní následujících bezprostředně po bělohorské bitvě, je korespondence Jana Skácela a Jiřího Frieda jakýmsi seriálem o postupném, pomalém, ale jistém pádu socialismu v naší zemi. Zároveň můžeme, pochopitelně s jistou nadsázkou, nalézt určitou paralelu s dopisy obrozenskými, co se týče tématu literatury, výměny čtiva, kritiky vycházejících knih a potažmo šife kritického pohledu na soudobou kulturní tvorbu, neboť ani osmdesátá léta minulého století se nemohla pyšnit dostatečně pluralitní tribunou literární kritiky a literární historie.

¹⁰ Srov. Werichův dopis z října roku 1958: „Pokud se týče toho, že jsme spolu nic neudělali ve zralém věku, předně, nikdo nic nemá mít za definitivní, a pak, co tyhle dopisy.“ (Jiří Voskovec & Jan Werich. Korespondence I, Praha : Akropolis, 2007, s. 169)

Komunikační strategie s důrazem na strategie zdvořilostní a související pragmatické aspekty korespondence Skácel – Fried

Termín komunikační strategie se v odborné literatuře objevuje v různých významech, proto se pokusme definovat, z jakého úhlu pohledu budeme komunikační strategie nahlížet v této práci.

M. Švehlová vymezuje komunikační strategie následovně: „Komunikační strategie (komunikační postupy) lze chápat jako společensky obvyklé myšlenkově-komunikační operace – postupy, které určují konkrétní (kompoziční, tematické, architektonické a jazykové) ztvárnění výpovědi a které jsou primárně zaměřené na adresáta“ (Machová; Švehlová, 1996, s. 121), resp. „komunikační strategie si lze představit jako rozumové/kognitivní i emocionální zpracování záměru, jak dosáhnout komunikačního cíle, jako komunikační postupy (komunikační plán), které určují obsahovou i formální strukturu konkrétního textu, resp. výpovědi (zahrnují výběr tématu, kompozici, tektoniku/výstavbu textu a volbu jazykových prostředků), tedy to, jak je text vystavěn.“ (Machová; Švehlová, 2001, s. 111)

Jako příklady komunikačních strategií jsou uváděny poměrně různorodé skupiny strategií: rétorické, autorské, mluveného dialogu a strategie zdvořilostní či „interakce kooperativní a manipulativní, rozhodnutí o způsobu vyjádření komunikační funkce, o preferovaném útvaru jazyka a o poměru užitých prostředků verbálních a neverbálních“ (Machová; Švehlová, 2001, s. 112). Nás budou zajímat zejména strategie zdvořilostní a strategie kooperativní.

V pracích J. Kořenského, J. Hoffmannové a O. Müllerové jsou komunikační strategie pojímány jako prostředek realizace záměru mluvčího (o komunikačním záměru viz i v odd. 2.1).¹¹

Komunikační strategie souvisejí s principy zdvořilostními: „volba míry a prostředků indikace zdvořilosti je součástí komunikační strategie.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 23)

¹¹ Jakýsi souhrn obecných charakteristik komunikačních strategií pak nabízí L. Saicová Římalová

- 1) Jde o určité postupy, „programy“, které mluvčí volí (nemusí jít nutně o uvědomovanou volbu) k dosažení svého komunikačního záměru, cíle.
- 2) U komunikačních strategií je důležitý ohled na adresáta, jsou na adresáta zaměřeny.
- 3) Komunikační strategie ovlivňují výslednou podobu komunikátu. (Proto je možné pokusit se na základě výsledné podoby komunikátu určité strategie hledat.)
- 4) Komunikační strategie jsou jevem sociálním, jsou sdíleny daným společenstvím. (Nelze však vyloučit, že komunikant užije strategii individuální, „novou“, neobvyklou, možná s větším rizikem komunikačního neúspěchu. (Saicová Římalová, 2005, s. 26)

S pojmem strategie se často operuje také při výkladu zdvořilostní teorie tváře Brownové a Levinsona (viz s. 23).

Volba komunikační strategie se odehrává na pozadí vztahu mezi komunikanty (toto pozadí bývá označováno jako vztahový aspekt komunikační strategie), které je pak ovlivněno podobami stylizace – stylizace pisatele a stylizace adresáta, tzv. nastavením „obrazů“, popř. i stylizací samotného vztahu mezi komunikanty¹² (viz kap. 5).

V této práci se tedy zaměříme na komunikační strategie jakožto kroky, které autor volí pro dosažení svého komunikačního záměru, přičemž tyto kroky koná v závislosti na vztahovém aspektu komunikace, tj. v přímé souvislosti s vytvářením „obrazů“ (sebepojetí, stylizace adresáta a stylizace vzájemného vztahu komunikantů).

2.1 Pragmatické aspekty komunikace

Při zkoumání textu, v našem případě textu dopisu, o němž jsme již řekli, že je pro něj charakteristická dialogičnost a vztah mezi pisatelem a adresátem, nelze odhlédnout od jeho pragmatické dimenze, tedy významů spojených s komunikační situací, se vztahy mezi mluvčím a adresátem. „Pragmatický aspekt komunikace zahrnuje především vztah autora a adresáta, intenci (komunikační záměr), téma a motivy komunikace, které ke konkrétní komunikační události vedou a které každý text pojímají jako jedinečnou tvůrčí i recepční událost.“ (Švehlová, 1994, s. 41)

Komunikační situace je zdrojem všech pragmatických významů či lépe řečeno pragmatických aspektů významů (máme-li na paměti pragmatiku v protikladu k sémantice). Na následujících stranách se tedy budeme zabývat texty z hlediska významu explicitně vyjádřeného a významu zamýšleného, implikovaného – který bychom mohli po vzoru Griceově formulovat do otázky „co tím myslíš?“ v protikladu k otázce „co to znamená?“, již si klade sémantika –, a jejich možného kontrastu.

Zkoumáním komunikační situace a vztahu mezi komunikanty se zároveň otevírá široká oblast pragmatiky, a sice vyjadřování zdvořilosti a řečová etiketa, neboť zdvořilost je od oblasti komunikace (a potažmo věd lidskou komunikací se zabývajících, sociologie, sociolingvistiky, psycholingvistiky, psychologie atd.) neoddělitelná, protože „zdvořilost je podmínkou lidské verbální i neverbální kooperace (...). Zdvořilostní princip komunikace je sociálně podmíněný, univerzální jev interakce; odráží se ve volbě prostředků jazykových

¹² „Vhodně zvolený způsob, jak v komunikátu ztvárnit „sebe“ (tj. subjekty odkazující k autorovi), jak komunikačního partnera (tj. subjekty odkazující k posluchači/čtenáři) a jak vymodelovat vzájemný vztah či zobrazenou skutečnost, je jedním z předpokladů úspěšnosti komunikace a komunikační strategie.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 26)

rovin a při výběru stereotypně fungujících řečových modelů – formulí vytvářejících dílčí vyjadřovací mikrosystém – řečovou etiketu.“ (Machová; Švehlová, 1996, s. 147)

2.2 Griceovy konverzační maximy, teorie tváře Brownové a Levinsona a Lechovy maximy zdvořilosti

Pragmatickou rovinu komunikace nahlédneme nejdříve z hlediska kooperace, jak ji chápe **P. Grice** (1975). Grice předpokládá, že lidé při komunikační události kooperují, přičemž tato spolupráce je základem veškeré naší komunikace a je v podstatě nedobrovolná, resp. je vynucená potřebou domluvit se. Princip této spolupráce „lze zjednodušeně postihnout požadavkem ‚spolupracuj s partnery‘, resp. ‚formuluj své repliky právě tak, jak to příslušný moment v dialogu vyžaduje‘“. (Hoffmannová, 1997, s. 98) Jak už jsme ale naznačili, v komunikaci sdělujeme významy nejen explicitně, ale spousta sdělení je vyjádřena implicitně, vyjadřujeme často něco jiného, než vlastně míníme, či jiným než přímým, explicitním způsobem, čehož si byl samozřejmě vědom i Grice. „Grice si ovšem uvědomuje, že jeho silný předpoklad racionality je normou, ideálem, k němuž se ve svých rozhovorech více nebo méně blížíme: běžné dialogy často nejsou příliš koherentní a nesměřují cílevědomě k dosažení určitého efektu.“ (Hoffmannová, 1997, s. 99)

Grice formuloval svůj koncept čtyřmi pravidly, tradičně nazývanými **konverzační maximy**. „Jsou to intuitivní charakteristiky konverzace (dialogu), jakési zásady a normy, pravidla, jimiž se řídíme, máme-li zájem na plynulém bezkonfliktním pokračování interakce a chceme-li dosáhnout maximálního efektu a satisfakce komunikační události.“ (Švehlová, 1994, s. 42)

- 1)maxima **kvantity**: buď tak informativní, jak je v dané fázi rozhovoru třeba, ale ne více, než je třeba (tato maxima bezprostředně souvisí s mírou sdílených znalostí mezi účastníky interakce)
- 2)maxima **kvality**: říkej jen to, o čem jsi přesvědčen, že je to pravda (čili: nepředstírej, nebuď falešný) – tato maxima přispívá k udržení vzájemné důvěry mezi komunikanty a spolu s maximou čtvrtou vylučuje z přátelského rozhovoru nepřesné, neúplné a záměrně zavádějící informace;
- 3)maxima **relevance**: formuluj svou repliku tak, aby byla vzhledem k dané fázi dialogu relevantní – je-li oboustranně dodržována, komunikanti spolupracují na plynulosti rozhovoru; v praxi to znamená např. nevracet se k tématu, které bylo v předchozích replikách prohovořeno, neopakovat, co už řečeno bylo, nebo je účastníkům dostatečně známé;

4)maxima **způsobu**: vyjadřuj se jasně, jednoznačně, tzn. vyhýbej se dvojznačnosti, nepřehlednosti, mnohomluvnosti (rozvláčností) a nejasnostem.¹³

Se zdvořilostní **teorií tváře** přicházejí koncem 70. let P. Brownová a S. Levinson (1978). Je nazývána teorií tváře, neboť je založena na tom, „že se v komunikaci snažíme ,neztratit tvář‘ a neohrozit ,tvář‘ partnera. ,Tvář‘ tu znamená určitý soubor sociálních atributů a hodnot; tvář druhého můžeme ohrozit např. agresivitou, beztaktností, obviňováním, urážkami, zesměšňováním.“ (Hoffmannová, 1997, s. 101) „Pojem tváře je spjat se základní kulturní ideou o podstatě sociální osobnosti, její cti, hanby, jejího kulturního postavení etc. Všichni soudně uvažující dospělí jedinci se vyznačují jistou tvář, určitou záměrnou sebeprojekcí, kterou si chtějí uchovat v každé komunikativní situaci. Jinými slovy řečeno, v žádné konkrétní komunikační události nechtějí své sebepojetí narušit, tzn. ztratit svou tvář (srov. přenesené užití v ustáleném spojení ztratit tvář s významem, ztratit prestiž, čest, charakter).“ (Švehlová, 1994, s. 45) „Brownová s Levinsonem rozlišují zdvořilost pozitivní a negativní. *Positivní zdvořilost* je motivována tím, abychom si vzájemně své ‚tváře‘, svá image ještě vylepšili, utvrdili; je motivována potřebou solidarity, tím, abychom si vzájemně rozuměli, sdíleli své postoje a svá přání, abychom se vzájemně uznávali, chválili, obdivovali, měli rádi... Proti tomu zdvořilost *negativní* je formálnější povahy a je motivována hlavně obavou, abychom své ‚tváře‘ vzájemně neohrozili, abychom si uchovali svou nezávislost. Postrádá vřelost pozitivní zdvořilosti, je zaměřena spíše na vyjadřování nepřímé, neosobní, uctivé, opatrné, vyhýbavé, na udržování určité sociální distance. Typickým produktem zdvořilosti, snahy o ‚zachování tváře‘ jsou různá eufemistická vyjádření; (...).“ (Hoffmannová, 1997, s. 101)¹⁴

Konverzační maximy, jak už bylo řečeno, bývají běžně porušovány a toto porušování je přirozeným rysem lidské komunikace, neboť mezi normy, jimiž se v komunikaci řídíme, patří i normy zdvořilostní. Častým důvodem porušování kooperačního principu a v podstatě nedostatečné spolupráce je právě zdvořilostní komunikační strategie. Zdvořilost je závažným pragmatickým faktorem a její podstatou je vlastně „řada deviací od racionálního úsilí dosáhnout maximální komunikační satisfakce, ba právě na těchto odchylkách je zdvořilost

¹³ Dle Švehlová, 1994, s. 42.

¹⁴ Srov. „Tvář (sebeprojekci) si lze představit jako abstraktní model, do něhož se promítá: a) potřeba či přání člověka, aby s jeho chováním další komunikant souhlasil; b) potřeba či přání člověka, aby jeho chování nikdo nekladl překážky či ho k jistému chování nenutil.“ (Švehlová, 1994, s. 45) Přičemž potřeba a) je základem tzv. pozitivních zdvořilostních strategií a potřeba b) zdrojem tzv. negativních zdvořilostních strategií.

založena. **Princip zdvořilosti** je ještě ve větší míře než kooperační princip výsledkem kultivování lidské verbální interakce jakožto součásti historicko-kulturního vývoje societ.“ (Švehlová, 1994, s. 42, *zvýr. HK*)¹⁵. G. Leech (1983) doplnil Griceův princip kooperace o princip zdvořilosti (resp. Griceův koncept mu byl východiskem), „jehož dodržování či nedodržování je pro jakoukoliv komunikaci stejně důležité jako dodržování principu spolupráce.“ (Hoffmannová, 1997, s. 100) „**Leechovy maximy** úzce souvisejí s tím, zda se k předmětu komunikace stavíme ze svého hlediska, nebo z hlediska svého partnera.“ (Švehlová, 1994, s. 42; *zvýr. HK*) Či jinými slovy, jakou zaujímáme komunikační strategii.

- a. maxima **taktu**: „*snaž se, aby partner měl z komunikace maximální prospěch (co nejvíce z ní získal) a minimální ztrátu*“;
- b. maxima **velkorysosti** (generosity): „*snaž se, abys ty sám měl z komunikace minimální prospěch a maximální ztrátu*“;
- c. maxima **uznání** (approbation): „*omez na minimum kritiku partnera, projevuj mu co největší uznání, ocenění*“;
- d. maxima **skromnosti** (modesty): „*posiluj v rozhovoru kritiku sebe sama a omez na minimum ocenění, pozitivní hodnocení sebe sama*“;
- e. maxima **shody** (agreement): „*omez na minimum neshody a snaž se maximálně rozvinout shodu mezi tebou a partnerem*“;
- f. maxima **sympatie** (sympathy – taky event. i maxima soucitu, viz kondolenční projevy): „*co nejvíc potlačuj antipatie, snaž se o maximální rozvoj sympatií mezi sebou a partnerem*“.¹⁶

Podívejme se tedy na korespondenci JS a JF z hlediska těchto tří teorií, z hlediska Griceových konverzačních maxim, Leechových maxim zdvořilosti a z hlediska teorie tváře. Tyto tři úhly pohledu na složitou problematiku pragmatických aspektů komunikace nabízejí jakýsi trojrozměrný prostor, v němž lze nahlédnout, jak se principy navzájem ovlivňují, jak snaha o praktickou domluvu a zároveň snaha o dodržení zásad zdvořilosti mohou vytvářet v komunikaci napětí. Můžeme si pohled na zdvořilostní aspekty přirovnat k třem průmětnám, rovinám, na něž jako v technickém kreslení a deskriptivní geometrii budeme promítat útvary-repliky vždy jinak, podle toho, z jakého pohledu se díváme.

V interakci jsou běžné i takové zdvořilostní postupy a strategie, které Gricem formulované konverzační maximy nejen porušují, ale úplně je popírají, jsou principiálně vzdáleny snaze

¹⁵ Někteří autoři, například právě M. Švehlová předpokládají existenci univerzálního zdvořilostního principu. (Viz Švehlová; Machová, 1996, s. 147).

¹⁶ Dle Hoffmannová, 1997, s. 100.

o jasnou, úspornou a praktickou domluvu. V některých situacích pokládá mluvčí za vhodné vyjádřit se právě nejasně, nechává na adresátovi, jak si sdělení bude interpretovat. Adresát se tedy musí vcítit do motivace pisatele a maximálně využít kontextu komunikace – resp. vztahového aspektu komunikace.

Nesmíme ale opominout, že porušování Griceových maxim je i zdrojem nadsázky a ironie, které jsou pro korespondenci JF a JS velmi charakteristické.

3.3 Komunikační strategie v korespondenci JS a JF

2.3.1 Uznání a skromnost

Zdvořilostní princip, konverzační maximy i tendenci neztratit svou tvář a partnerovu neohrozit, můžeme v korespondenci sledovat na jednotlivých výpovědích, ale i na dialozích vinoucích se přes několik dopisů.

Podívejme se nejprve na dva dialogy na téma Friedovy tvorby. První z nich se týká představení Černý mnich, na němž se Fried podílel (zdrmatizoval tuto Čechovovu povídku pro Laternu magiku).

JS: *Slyšel jsem, že „Černý mnich“ dopadl velice dobře a mám z toho radost. Těším se, že to taky uvidím.* (9/ JS→JF, 10. 2. 1984)

JF: *Černý mnich bohužel moc dobře nedopadl, samozřejmě i mojí vinou. Uvidíš sám. Stvořili jsme něco vyjeveného a hysterického a triky Laterny magiky jsou vlastně hrubé. Jako nějaký primitivní stroj. Moc dlouhý život tomu představení neprorokuju.* (10/ JF→JS, 24. 2. 1984)

JS: *Ctí tě tvá skepse k vlastní práci, ale myslím si, že nejsi k „Černému mnichu“ spravedlivý. I když rozumím, co ti na Laterně magice jako takové vadí a dráždí. Sám jsem to představení, jak jsem ti už psal, neviděl, ale mluvil jsem s některými známými, kteří viděli a chválili. A nebyli to řemeslní estéti, ale lidé, kteří se jdou dívat.* (11/ JS→JF, 29. 2. 1984)

U JS vidíme zájem, který je v souladu s pozitivními zdvořilostními strategiemi vedoucími k vzájemnému posílení či image, zároveň je zde naplněna druhá Leechova zdvořilostní maxima – maxima uznání – a také maxima shody (*I když rozumím, co ti na Laterně magice jako takové vadí a dráždí*). Friedova reakce je ve znamení skromnosti snad až přehnané či falešné, kterou by byla nutně porušována Griceova konverzační maxima druhá, maxima kvality, (*nepředstírej, nebuď falešný*) – nicméně je v souladu se zdvořilostní maximou skromnosti (*posiluj v rozhovoru kritiku sebe sama a omez na minimum ocenění, pozitivní hodnocení sebe sama*).

Ještě podrobněji a obsáhleji můžeme tyto strategie pozorovat na „dialogu“ delším, opět na téma Friedovy tvorby, tentokrát televizní.

JF: Drápu se¹⁷ ve scénáři o Jiřím Wolkrovi a práce mi jde jako psovi pastva. Všechno o něm a o lidech okolo jsem přečetl, a co mě skutečně zaujalo, bohužel nemohu použít. Musí vzniknout aspoň trochu pomníček. (19/ JF→JS, 2. 4. 1985)

JF: Potýkám se se scénářem o smutném konci Jiřího Wolkra. Vůbec mi to nejde, zblbění stařecké. Jenomže musím, vzal jsem na to smlouvu. (20/ JF→JS, 17. 4. 1985)

JS: Toho Wolkra ti věru nezavídím, ale držím ti palce. Ono by se to dalo udělat, ale on, chudák, je prohlášený za svatého české literatury a to si nezasloužil. Klérus (ideologický) bude ten pořad sledovat mračnopořadně. Ludvík Kundera to zažil s Gellnerem a Majerovou. Ta jim byla tenkrát v Kunderově pojetí málo ctnostná. Dej tam hodně Tater a symbolicky se nad nimi vznášejícího orla skalního, to by se jim možná zamlouvalo. A třeba taky to, že dostal tu tuberkulózu z bídy a podvýživy. (21/ JS→JF, 28. 4. 1985)

JS: Jakkak se ti pořád vede? Psal Víta, že máš toho Wolkera už hotového. Upozorni, až to budou vysílat, jsem zvědavý, jak se ti podařilo ten oříšek rozlousknout. (26/ JS→JF, 2. 11. 1985)

JF: Protože v Poljance taky ležel chudák Wolker, chtěl bych Ti odpovědět na Tvůj dotaz, kdy se můj výplod o něm bude hrát. Moc brzo to nebude, v příštím roce teprve začnou natáčet. Mám z toho hrůzu. Jestli je v tom něco dobrého, je to přesně to, co televize nutně odseká. Dobře mi tak. (28/ JF→JS, 18. 11. 1985)

JF (s delším časovým odstupem): Pozvali mě na předvádění toho Wolkra, co jsem psal předloni. Nepůjdu tam. Smysl věci byl, že umřel chlapec – a přes mé protesty obsadil režisér (Háša) do titulní role čtyřicetiletého. Dívka, kterou jsem vymyslel (a měl ji radši než Wolkra), měla být taky mladičká, zmrzačená po operaci, ošklivá: obsadili ji Martou Vančurovou, kterou nejde vůbec fotografovat, aby nebyla ještě krásnější. A tak to nemůže být k ničemu – i když neříkám, že jsem napsal, co k něčemu je. (59/ JF→JS, 12. 11. 1986)

JS: Dnes jsme se s Boženkou dívali na Tvoji Wolkrovi Těžkou hodinu. Přiznám se Ti, že než to začalo, měl jsem za Tebe strach. Zbytečně. Napsal jsi tu komorní hru citlivě, s vkusem v Čsl. televizi neznámým, s velikou a jistě bolestně zaplacenou znalostí prostředí. Měli jsme radost a byli jsme dojatí. Jako autoru Ti asi leccos připadalo nedotažené nebo přetažené, to dobře znám, ale nám, kteří jsme se dívali na konečný výsledek, nám ne. Vůbec ne. I herci byli dobří. Představitel Wolkera měl věkový handicap, ale dokázal jej překonat. Téma, které jsi zpracoval, mělo plno úskalí, na kterých méně zkušený a méně poctivý a nadaný autor by docela jistě ztroskotal. Čekal jsem s napětím, kdy se začne na obrazovce recitovat. To, jak jsi

¹⁷ Podtržení zde i dále ve všech citacích z korespondence HK.

zakomponoval do příběhu báseň, bylo skvělé. A herec recitoval čistě, dovedl od sebe oddělit a zase spojit, co je v té básni osobní a co obecné. Obyčejně mně při takových scénách ze života básníků naskakuje husí kůže a obchází mne stud. Tentokrát jsem oči neklopil a nepřál jsem si být hluchý jako peň. Jistě Ti do práce mluvili a možná jsi mnohý dobrý nápad musel opustit. To taky znám. Ale nakonec jsi nad nimi vyhrál. Chytrý byl tah s prostějovským kamarádem; řekl za Wolkra věci, které by se Ti do básníkůvých úst vkládaly těžko a zazněly by jako nadiktované. Obdivuji, jak úspěšně jsi pracoval co do děje a osob. Končím a opravdu mám velkou radost. (71/ JS→JF, 24. 2. 1987)

JF: *Měl jsem velkou radost z Tvého dopisu o mém Wolkrovi. Že jsem byl zvědavý právě na Tvůj soud, snad ani nemusím říkat. Báł jsem se, že si uříznu ostudu, ale podle ohlasu se mi zdá, že zbytečně. S řadou věcí v tom filmu spokojený nejsem (to je vždy tak); byl bych si býval přál tu hlavní dvojici přece jen víc jinožskou a dívčí. Ženská hlavní figura je totálně vymyšlená. Sanatorní prostředí mi dovolilo nechat W. žít mezi „cizími lidmi“, tj. vyhnout se té panoptikální hrůze, jaká by určitě vznikla, kdyby tam ještě vystupoval třeba Seifert, Piša, Kalista atd.* (73/ JF→JS, 5. 3. 1987)

Opět vidíme na straně JS dodržování maximy uznání, projevení zájmu (*Upozorni, až to budou vysílat, jsem zvědavý, jak se ti podařilo ten oříšek rozlousknout*), účasti a podpory (*držím ti palce*). V dopisu 21 můžeme pozorovat výrazněji dodržení maximy shody, JS vyjadřuje souhlas s tím, že takováto adaptace Wolkera je nelehká a že autor nutně musí ustoupit, má-li být výsledek přijat (*Ono by se to dalo udělat, ale on, chudák, je prohlášený za svatého české literatury a to si nezasloužil. Klérus (ideologický) bude ten pořad sledovat mračnopořadně*). Oproti Friedovi, u kterého jsou zdvořilostní tendence – zvláště sklon k velké skromnosti a sebekritice (viz např. *i když neříkám, že jsem napsal, co k něčemu je*) – velice nápadné a silné, je Skácelův projev střizlivější, věcnější, alespoň v dopise 26 (*Jakpak se ti pořad vede? Psal Vítá, že máš toho Wolkera už hotového. Upozorni, až to budou vysílat, jsem zvědavý, jak se ti podařilo ten oříšek rozlousknout*). Fried pak ve své sebekritičnosti užívá dehonestujících výrazů na adresu svého tvůrčího snažení – viz *drápu se; jde mi to jako psovi pastva; můj výplod*.

Skácelova reflexe zhlédnutého pořadu (v dopise 71) je velice obsáhlá a jistě se vzpírá Griceovu požadavku relevance formulovanému maximou třetí (a částečně čtvrtou, varující před mnohomluvností), neboť hlavní sdělení je založeno právě na tom, že Skácel adresátovi, který se v předchozích dopisech systematicky „zdvořile podceňoval“, opakuje (viz podtržené pasáže), že výsledek jeho práce byl velice zdařilý. Skácel se snaží rozvíjet shodu

s komunikačním partnerem a zdůrazňuje, že se do jeho situace dokáže vžít a že má také zkušenosti, například že spousty dobrých nápadů se autor musí při realizaci vzdát a ustoupit.

Pokud jde o téma vlastní Friedovy tvorby, setkáme se napříč celou korespondencí s výrazným sebekritickým postojem, který jde pak ruku v ruce s tím, že Skácela Fried považuje za autoritu, na niž se obrací a jejíž soud má pro něj velkou váhu (viz i výše z dopisu 73 – *Že jsem byl zvědavý právě na Tvůj soud, snad ani nemusím říkat*), více o této stylizaci subjektu adresáta a stylizaci subjektu receptora v kap. 5. V této chvíli sledujme, že některá Friedova sebehodnocení skoro učebnicově ilustrují zdvořilostní maximum skromnosti založenou na vlastní kritice a minimu sebeocení: *Janku, byl bych moc rád, kdyby sis mohl znovu přečíst Časovou tiseň a poradit mi, co s ní. (...) Možná, že v ní jsou místa, která skutečně něco sdělují. Asi jich ale bude málo. Vcelku si myslím, že bez ohledu na roli, kterou kupodivu ve své době sehrála, je to literatura nepravdivá, neužitečná, reedice nehodná. Pomoz mi svým názorem. Je jasné, že s jinou mojí knížkou se o mém reedičním návratu vůbec nedá mluvit.* (147/ JF→JS, 5. 11. 1988)

JS se také podřizuje této zdvořilostní strategii (tedy dodržování maximy skromnosti), a pokud hovoří o vlastní tvorbě, je spíše rezervovaný (viz níže: *čti je s nadsázkou; nebo ji strčím do šuplíku, protože kamna nemáme*), ale rozhodně není tak nekompromisně sebekritický a sebe odsuzující jako JF. Píše například, že si nemyslí, že by se za svou první sbírku (Kolik příležitostí má růže) musel stydět, dokonce vyjádří potěšení nad tím, že se tato knížka těší stále oblibě a studenti si ji rozmnožují. Vidíme, že JS bere zdvořilostní požadavek sebekritického postoje spíše s humorem a nadsázkou, což se o JF říci nedá.

V MF to nedopadlo. Bojí se. Vezmu knížku od nich a zkusím to v brněnském Bloku. Anebo ji strčím do šuplíku, protože kamna nemáme. To nejspíš. (57/ JS→JF, 29. 10. 1986) *Pošlu ti svoji první knížku. Já jsem ji už neměl, ale nějakí studenti si ji opsali a darovali mně dva průklepy. Vyšla před třiceti lety a čti ji shovívavě; něco v ní snad přeče jenom zbylo. Nemám pocit, že bych se za ni musel dnes stydět.* (67/ JS→JF, 3. 2. 1987) JS se stylizuje do literáta, který s nadhledem hrdě stojí na okraji oficiální literatury: *Sebrané spisy nebudou a to je v přítomné situaci jenom dobré. Moc toho k „sebrání“ není. Nikdy jsem nebyl zbytečně „pilný“ a vždy jsem sám sebe podezřívával, než si věřil, a bránil se tomu, aby se ze mne stal LITERÁT. A nejmenuji se Jarmila Loukotková nebo dokonce Skála Ivan. Ale přeče jen mě skromně těší, že si mladí lidé mé starší knížky opisují a xeroxují. Jednu takovou jsem ti poslal, tu první a nejstarší.* (70/ JS→JF, 22. 2. 1987)

Pokud se JF vyjadřuje ke Skácelově tvorbě, pak vždy jen s velkým respektem a obdivem. Maximálně ctí zdvořilostní požadavek uznání partnera a zároveň tímto pozitivně

zdvořilostním postupem přispívá k bezpečné atmosféře, v níž jeho partnerovi nehrozí ohrožení tváře.

Milý Honzo, moc Ti děkuju za knížku; jsi básník pravý mezi nepravými, co říkáš, to člověka tajemně pokouší a nejde z mysli. Třeba Tvůj chlapec se švihadlem, jaký to je nález a vynález! Šťastně mě zamrazilo nad tímto dětstvím, na tolik znepokojivých způsobů opsanou sférou; je to jako uštknutí, co všechno to znamená. Ale Ty přece dobře víš, co dovedeš. (11/ JF→JS, 21. 12. 1982) Myslím, že napsat takovýmhle způsobem dvě stovky čtyřverší je kromě jiného (kromě něčeho velmi, velmi jiného) velký a bravurní výkon, že je tu, ať už záměrná, anebo z věci prostě vyplynulší výzva překážkám, virtuózní výzva samolibým božstvům formy a opovážlivá manifestace síly a mohoucnosti. (12/ JF→JS, 21. 5. 1984) Dělán chybu, že nečtu žádné nové básníky? Možná. Co občas přeletím v novinách, je po Tobě (a po Tvých předcích a předchůdcích) žalostné plechové zboží. (30/ JF→JS, 3. 12. 1985)

Ukázku citlivého dodržení Leechovy maximy sympatie (*co nejvíc potlačuj antipatie, snaž se o maximální rozvoj sympatií mezi sebou a partnery*) nalezneme ve Skácelových dopisech, v nichž reaguje na Friedovu zprávu o smrti jeho přítele Milana Jariše.

JF: *Dneska budu stručný, protože mi je moc smutno a všechno na mně těžce leží: včera umřel Milan Jariš. (...) Vyprávěl mi hodně o té fantasmagorické mikrospolečnosti za dráty. Někdy mi připadá, že jsem tam byl s ním. On se vlastně z lágru nikdy nedostal a vzpomínal na ty roky vzrušeně a s jakousi láskou. Asi proto, že tam byl tak zřetelný nepřítel a lidé se dali přehledně sestavit do škály od zárců přes posery až k hrdinům. Svobodný svět, kterého se dočkal, byl pro něj čím dál nesrozumitelnější. (53/ JF→JS, 5. 10. 1986)*

JS: *Napsal jsi mně dobrý a věrný dopis o Milanu Jarišovi. (...) A jistě mu muselo být smutno a úzko, když jeho jasné černobílé vidění světa zničil šedý zákal reality. Nebyl sám. Věřím, že na léta v koncentráku nakonec vzpomínal jako na dobu, kdy svět měl přesné kontury, kdy nebylo pochyb. (55/ JS→JF, 12. 10. 1986)*

JF: *Napsal jsi za Jarišem epitaf, který mi pomohl. Byl jsem dost otřesený, ničemný. (56/ JF→JS, 20. 10. 1986)*

JS: *Tvůj popis pohřbu mne dojal, (...) (57/ JS→JF, 29. 10. 1986)*

Vidíme, že JS v dopise 55 vlastně jen jinými slovy opakuje Friedovu úvahu o Jarišovi, že nikdy zcela vnitřně a myšlenkově neopustil koncentrační tábor, kterou JF předestřel v dopise 53, jako by svým souhlasem potvrzoval její pravdivost. Nechybí ani explicitní ocenění pisatele (za popis pohřbu, za věrnost příteli). JS tedy volí strategii, kterou bychom mohli nazvat strategií kondolenční.

2.3.2 Konflikt, ohrožení tváře

Z hlediska zdvořilostního se prozatím korespondence JF a JS rýsuje jako poměrně idylická. Nebylo by ale asi reálné, aby nebylo alespoň nakročeno k nějakému konfliktu či polemice nebo aby alespoň projednou neustoupily zdvořilostní strategie vyjádření přímému až ohrožujícímu tvář.

Za možné ohrožení adresátovy tváře můžeme považovat Friedova slova *Ty jsi vlastně dost uzavřený člověk, nic na sebe předem neprozradíš* v následující výměně, pokud předpokladem přátelského vztahu jsou otevřenost, empatie a vřelost. Pisatel by tak protějšku vytýkal, že nedodržuje pravidla přátelského vztahu: *Dostal jsem Tvůj dopis s programem na Pseudola. Ty jsi vlastně dost uzavřený člověk, nic na sebe předem neprozradíš. Neměl jsem tušení, že jsi to dělal.* (77/ JF→JS, 26. 3. 1987) Skácelova reakce však není agresivní a v rámci zdvořilosti bere pisatel vinu na sebe s tím, že se sice zmínil o své divadelní práci, ale příliš málo. Zdrobnělým vyjádřením *cosi malounko* a *tak malinko* zaujímá pisatel opatrný, vyhýbavý postoj, charakteristický pro negativní zdvořilostní strategii spojenou s jistou sociální distancí: *O Pseudolovi jsem vám v Praze cosi malounko říkal, ale tak malinko, že jsi na to zapomněl.* (78/ JS→JF, 1. 4. 1987)

Následující dialog je jakýmsi vypuknutím polemiky, ale hned vidíme na obou stranách snahu po shodě a utlumení střetu názorů.

JS: (...) *Ve svých „Betrachtungen eines Unpolitischen“ snaží se Thomas M. přesvědčit sebe i svoje čtenáře, že posláním německé politiky je „nepolitičnost“, že válka je vedena ve jménu velké německé kultury proti zpolitizované demokratické civilizaci Západu. Když tu podivnou knížku čteš, zjistíš záhy, že autor v ní brání svá snění a své lásky, že je jakýmsi měšťanským aristokratem, metafyzikem, který sociálním otázkám a problémům nevěnuje pozornost a pomíjí je, je k nim slepý, bojí se, že přijde o vše, co mu je vlastní a drahé, co je povýce německé, totiž hudba, ušlechtilost a láska k smrti, v originále die Todesliebe, jakési vznešené uhranutí smrtí, v podstatě jakýsi metafyzický nihilismus, který v jakési vulgární podobě hlásal později Adolf Hitler.* (65/ JS→JF, 19. 1. 1987)

JF: *Vidím, že ses dostal do nějaké hněvivé nálady proti Tomáši Mannovi. I když by, myslím, bylo v Tvém dopise s čím polemizovat (faktograficky), dělat to nebudu – hlavně proto ne, že už se mi T. M. dost vzdálil a volat ho zpátky by pro mě byl svého druhu spiritismus. Stalo se to asi proto, že to byl pro mě víc než 30 let vlastně jediný spisovatel, kterého jsem nečetl, ale studoval (...). Byl bych nevděčný, kdybych ze zhrzené lásky vzpomínal ve špatném na některé věci, které nikdy nedokázal ani jeho bratr, ani Feuchtwanger, ba ani Brecht (...). Promiň, že*

jsem se rozjel, T. M. je zkrátka mé téma; nejsem k zastavení a končím tohle psaní vlastně rozmrzelý, protože nic z toho, co jsem napsal, není dostatečně nejednoduché. Divná věc, ty staré reflexy. Skoro nikdy ho už nečtu, nemyslím na něho, ale jak padne jeho jméno, jsem jak vojenská kobyla, když slyší buben. Tohle se nemá psát, to se má prožvanit s flaškou vína na stole a dvacítkou cigaret. (66/ JF→JS, 24. 1. 1987)

JS: Tvoje apologetika T. M. je překrásně věrná i dojemná. Nechtěl jsem útočit na velkého starého pána německé literatury, na to ani nemám. Chtěl jsem tě snad jenom seznámit s některými názory na spisovatele a jeho práci, které se v poslední době objevily. Asi jsem se vyjádřil dost lajdácky. Ale byl jsem za války v Německu a Mannovo Německo jsem tam nenalezl, ačkoliv jsem hledal toužebně a usilovně. Vždycky jsem dával přednost té části Mannova díla, která se opírala o odkaz Goethův a Fontanův. (...) „Smrt v Benátkách“ je skvěle napsaná novela (...). A ještě něco: já jsem bytostný plebejec, on je patricijského rodu. (67/ JS→JF, 3. 2. 1987)

JF: Milý Janku, jak se říká, nemoc ve mně posílila patetické a sentimentální složky povahy: chtěl jsem jen povědět, že a proč měl v mém životě T. M. své zvláštní místo, a zřejmě mi vyšlo nějaké vyznání lásky. Ale tak to není. Už dávno na něj myslím málokdy a z jeho spisů si občas čítám jen v korespondenci nebo v denících. Asi jsem nedokázal souhlasit s tím, že jsou Betrachtungen především šovinistická knížka. (68/ JF→JS, 8. 2. 1987)

Byť má JF zcela jistě na Manna v dopise 66 názor jiný než Skácel (ačkoli to hned mírní tím, že by měl připomínky *faktografické* a zdůrazňuje svůj nynější odstup od T. Manna) a i když explicitně říká, (aby nebyl nezdvořilý), že se nechce pouštět do polemiky, slova následující můžeme za polemická považovat. Střetává se zde tedy přímý a nepřímý záměr mluvího. Nicméně JF vyjádří odstup od tématu tím, že sebe ironizuje jako starou vojenskou kobylu a téma pak označí jako nešťastné pro diskusi vedenou korespondenční formou. Skácel v následujícím dopise 67 ujišťuje, že nechtěl útočit, dokonce přikročí k jakési sebekritice a zdůrazní, že ani nemá na to, aby *útočil na starého pána německé literatury*, a navíc že oproti Mannovi je *plebejec*. Přitom JS vezme diskusi s nadhledem, když předešlá Friedova slova (dopis 66) označí jako věrnou a dojemnou *apologetiku*. JF v následujícím dopise 68 také mírní svá slova, zlehčuje je tím, že z něj nemoc činí člověka sentimentálního, a na konto proběhlé polemiky praví *asi jsem nedokázal souhlasit s tím, že jsou Betrachtungen především šovinistická knížka*, kde slovem „asi“ ponechává prostor možné interpretaci, že je to ještě nějak jinak, a tím proběhlou diskusi mírní a zlehčuje. Ostatně i JS v dopise předešlém užil částice *asi* (*asi jsem se vyjádřil dost lajdácky*) a *snad* (*chtěl jsem tě snad jenom seznámit s některými názory*) se stejným komunikačním záměrem.

Vyjasnění názorů vybočující z bezpečných vod zdvořilé chvály a upevňování „image“ můžeme jednou výjimečně spatřit i u tématu hodnocení Skácelovy tvorby Friedem. JF obecně vyzdvihuje JS jako velkého básníka (*pravého mezi nepravými*, jak už bylo citováno výše) a dlouhé pasáže jeho listů jsou věnovány pochvalným „recenzím“ Skácelových veršů. Přesto jednou přímo a bez zdvořilého zmírňování vyjádří, co se mu nelíbí: *Možná, že jeho* (míně Milan Kundera – pozn. HK) *názor na poezii jako na „dětiný věk“ psaní má vedle všech důvodů, které sám uvádí, taky ten, že jeho dospělý rozum, na který je právem tak pyšný, právě v poezii kriticky selhal: v ničem, co napsal, si myslím tolik nezadal s partajní ideologií (mytologií) jako ve své poemě o Fučíkovi. (...) Ty sis nezadal v tomhle smyslu vůbec nikdy – a on to dobře ví. V tvých verších jsou geologické vrstvy, které nemám rád; řekněme jim velice zjednodušeně folklorní. Ty tě – v očích zákonodárců svou „lidovostí“ nejvíc přibližovaly tomu, co se žádalo. Ale to je jiná věc.* (147/ JF→JS, 5. 11. 1988) Skácel na toto vyjádření Friedova vkusu reaguje poměrně odtažitě, vymezuje se vůči „pražskému“ chápání folkloru. Touto strategií, již hájí svou ohroženou tvář, nepřispívá k obnovení shody, k čemuž nepřispívá ani imperativ *zalistuj si někdy*, ani generalizace *u vás po kavárnách v Praze. K folkloru mám stejný poměr jako Janáček a Bartók. A to nejsou žádní „starodávni“.* *Folklor nejsou pro mne červené gaře a vínečko bílé, jak se na to dívají u vás po kavárnách v Praze. Zalistuj si někdy v Sušilových „Písniích moravských“.* (148/ JS→JF, 14. 11. 1988)

Nicméně plynule Skácel navazuje souhlasem s přítelovými soudy nad Kunderou inspirovanou úvahou o podstatě básníka: *A máš pravdu, že básník může být svým politickým názorem komunista nebo katolík, ale nemůže a nesmí být komunistickým nebo katolickým básníkem. Každé takové adjektivum popírá smysl substantiva, ke kterému je připojeno.*

Pokud jde o témata, kde mezi přáteli panuje zřejmá a dlouhodobá shoda – bez níž by ani jejich přátelství nebylo snad možné, neboť vztahy přátelské a kamarádké bývají povahy konjunkční – konkrétně máme na mysli zejména shodu v otázce soudobé politiky a dění kulturněpolitického, dění ve Svazu československých spisovatelů, jsou názory obou korespondentů na tomto „bezpečném“ poli velice otevřené, a dokonce se nebrání ani výrazům expresivním či vulgárním, zvláště v případech JF (jehož také citujeme). Potvrzuje se tím jedna z charakteristik epistolárního stylu, kterou zdůrazňuje jak M. Jelínek, tak J. Hoffmannová, a sice otevřenost emocionálně zabarveným prostředkům, expresivitě. Téma možného návratu Skácela a Frieda do Svazu se pak vine jejich korespondencí přes dva roky.

Vedle Jeníka Pilaře, pod kterým jsme on i já pracovali, mně připadal jako obluda minorum gentium. Jeník Pilař je opravdu jediný a jedinečný. (...) Lidé, kteří jsou produktem

socialismu, ale opravdu existují a většinou mají dost nepěkné tlamy. Pilař je jedna z exemplárních odrůd „nového člověka“ – žádná utopie (jako třeba socialismus s lidskou tvář), ale nepěkná skutečnost (jako „reálný socialismus“). (102/ JF→JS, 24. 11. 1987) *Ve Svazu nejsou žádné mladé síly, které by vystřídaly ty naše svinské vrstevníky*. (106/ JF→JS, 19. 12. 1987) *Nesouhlasil jsem s Kunderovým názorem, že je poezie svého druhu puberta předcházející dospělé próze. Právě tak se nemohu smířit s farským smradem Violy a s představou poezie jako s rafinovanější podobou klubu pro důchodce, s organizovaným dojetím a dojetím nad sebou*. (106/ JF→JS, 19. 12. 1987) *U nás se taky dělá taková váhavá perestrojka, zřejmě i ve spisovatelském svazu. Stejní lidé, kteří iniciativně podpálili koniášské hranice, teď iniciativně telefonují pro hasiče. To je k zblití*. (106/ JF→JS, 19. 12. 1987)

2.3.3 Snaha o shodu a souhlas

Jak už jsme zmínili v závěru předchozího oddílu, nelze si představit přátelský vztah bez sdílených témat a názorů, v nichž jsou přátelé zajedno. V případě JF a JS nacházíme několik tematických okruhů, které tvoří širokou bezpečnou základnu pro souhlas a shodu korespondentů. Navíc snaha o shodu a souhlas je jedním z výrazných zdvořilostních faktorů. Připomeňme si Leechovu pátou maximu: „omez na minimum neshody a snaž se maximálně rozvinout shodu mezi tebou a partnerem“. Rozvinout shodu se Skácelovi a Friedovi skutečně daří, a to zejména u tématu zdraví a nemocí, stáří, pocitu názorové opuštěnosti a, jak už jsme výše zmiňovali, tématu dění politického, společenského a kulturního.

Skácel zdůrazňuje, že je zrovna tak osamělý jako Fried, který si na svou samotu stěžuje takřka v každém dopise¹⁸. Skácelova slova jsou potvrzením, že v tom Fried není sám: *Ani v Brně není zrovna veselo, ale zdá se mi, že toho duševního smogu je tu o něco méně než na březích Vltavy. Ale i tak žiju dost osaměle, zrovna jako ty. A pohřbů i lidí za živa pohřbených je tu taky dost*. (11/ JS→JF, 29. 2. 1984) Všimněme si Skácelova „dvojitého“ ale. Prvním je tvořen rozdíl, druhým je však nastolena shoda. *Lidé odcházejí jeden za druhým a je to bolestné a jsme čím dál více sami. A s nimi odchází svět, který je dnes mladým, jak jsem se mohl přesvědčit, zcela nepochopitelný*. (55/ JS→JF, 12. 10. 1986) *Nikoho v Brně nemám. Stýkám se*

¹⁸ Pro ilustraci citujme jen několik takových Friedových replik: *Jinak jsem značně chatrný (srdce, tlak, brániční hernie). Nemám se dobře a jsem si protivný. Samota skoro úplná, občas někdo zazvoní, občas někoho potkám. Nikdo už s nikým nekamarádí. Největší srocování vrstevníků bývá na pohřbech. (...) Ozvi se, prosím, až přijedeš. Už opravdu nevím, co to je, s někým promluvit*. (10/ JF→JS, 24. 2. 1984) *Že velmi strádám nedostatkem přátel, to už víš. Jsem doslova sám, to není dobré, vydržím v poustevně jen 48 hodin, víc ne – pak musím do hospody, abych deset slov vyměnil s číšníkem*. (28/ JF→JS, 18. 11. 1985) *Už stůňu dlouho. Návštěvy řídnou a také telefonátů ubývá. Je to přirozené. Nedovedeš si ani představit, jak rád dostávám tvoje dopisy. (...) Ozvi se zas, potěš vězně*. (106/ JF→JS, 19. 12. 1987)

sice s několika mladými lidmi, kterým velmi rozumím, ale kteří nemohou rozumět nám. Mají ještě k smrti příliš daleko, než aby mohli pochopit nás i svět a život. (150/ JS→JF, 24. 11. 1988) Shodné postavení stárnoucích přátel, nenápadných pozorovatelů zániku totalitního režimu a vzrůstajících změn společenských a politických, popisuje trefně JS: *Vody jsou dávno kalné a těch, co v nich loví, je mnoho, a různých. A my dva u těch vod sedáváme jako Židé u Eufratu v zemi babylonské.* (159/ JS→JF, 26. 1. 1989)

I co se týče zdravotního stavu a nemocí, rozvíjejí pisatelé (tedy zejména JF) shodu, která může (mnohdy záměrně, mnohdy ne) působit komicky: *Vystonej se brzo. Pověz mi, proč musíš do Poljanky. Jestli máš emfyzém, s tím se dá vyjít. Mám ho taky, dole, na obou plicích.* (28/ JF→JS, 18. 11. 1985) *Slyšel jsem, že tě pokouší játra, nic si z toho nedělej, jsme všichni ojetí jako stará auta, však jsme taky jezdili po všelijakých silnicích a dálnicím jsme se vyhýbali.* (97/ JS→JF, 20. 10. 1987) *Dávej na sebe pozor. Žádný dálkový pochod si my dva, jak se zdá, už nemůžeme dovolit – ale aspoň abychom ještě chvíli dolezli ke kamarádům stromům.* (120/ JF→JS, 9. 5. 1988) *Já taky lezu ráno z postele jako z rakve, a než se odhodlám postavit na nohy, oddávám se obšírným meditacím o běhu světa a dlouze rozmlouvám se svým vnitřním daimoniem.* (200/ JS→JS, 12. 8. 1989)

Velkým polem pro shodu je potom pole kultury, zejména knižní produkce a televizní tvorby. Výměna a sdílení názorů týkajících se četby je jedním z hlavních proudů korespondence JF a JS. Pro ukázkou citujme jen jednu Friedovu poznámku: *Že někdo nafilmoval Ulyssa, mi připadá dost žertovné a pochopitelně mám stejné otazníky k tomu jako Ty. Myslím, že se to nemá dělat. Dokonce ani Proust se nemá filmovat.* (102/ JF→JS, 24. 11. 1987)

Vděčným tématem pro rozvíjení shody i sdílení humoru a ironie je téma možného návratu Skácela a Frieda do Svazu čs. spisovatelů, které se vine jejich korespondencí intenzivně v posledních třech letech. Sledujme v dopisech 103 až 106 strategii rozvíjení vzájemné shody:

JS: *Napsal jsem jim, že jsem dnes příliš unavený, než abych mohl teď o té věci přemýšlet, že nemám rád kampaně, že potřebuji čas, že si musím vytahat z duše třísky, a to mohu udělat jenom sám, nemohu dovolit, aby to dělal za mne někdo špinavýma rukama. Musím se odbolet, abych mohl do Svazu vstoupit klidně, svobodně a s minimem víry, že to má jaký smysl.* (103/ JS→JF, 7. 12. 1987)

JF: *Tvá odpověď pomazaným kolegům se mi moc líbí. Jak se zachovám, nevím. Opravdu je to vážná věc, člověk přece nemůže zapomenout, že u nás hořely knihy, nemůže se ale také chovat dětinsky. My dva jsme byli celá léta, myslím, na stejné pozici – znechucení zdravým jádrem*

a současně s distancí a nedůvěrou k radikální opozici; tu i tam s námi nebyli spokojeni. Dokud Svaz vedou různé Adlové, z jejichž rukou by se člověku dostalo milosti, je těžké přijmout takový prezent – připadal bych si jako kus mejdla, kterým si budou ty své umrněné ruce mýt. (104/ JF→JS, 10. 12. 1987)

JS: (...) máš docela pravdu, jsme na tom stejně. Nesedíme ani na jedné z židlí, které jsou k dispozici, a ani se nepokoušíme sedět najednou na obou dvou. A tak musíme stát, bolí z toho sice nohy, ale je to aspoň poloha vzpřímená. Uvidíme, jak to bude. (105/ JS→JF, 16. 12. 1987)

JF: (...) moc se mi zamlouvá Tvůj návrh nikde nepřijmout židli a zdvořile zůstat na místě k stání. (106/ JF→JS, 19. 12. 1987)

Vidíme, že adresáti volí strategii souhlasu a rozvinutí či potvrzení přítelovy úvahy, což vidíme i na motivu špinavých rukou svazových činovníků, který použije JS v dopise 103 (nemohu dovolit, aby to dělal za mne někdo špinavýma rukama) a JF ve 104 (jako kus mejdla, kterým si budou ty své umrněné ruce mýt). Tato komunikační strategie zaručuje bezkonfliktní atmosféru shody. Kromě toho pozorujeme explicitní vyjádření shody: *My dva jsme byli celá léta, myslím, na stejné pozici; máš docela pravdu, jsme na tom stejně.*

Téma možného návratu do Svazu se takřka bez proměn, tj. ve vzájemném ujišťování o shodném náhledu na věc, objevuje i dále (o rok později): *Okolo mě svazové námluvy dočista utichly. Pokud to neznamená, že znovu zakousnou můj klukovský románek, je mi to dost lhostejné. Myslím, že na členství máme stejný názor a že jsme na stejný způsob bez iluzí. Nikdo z mladších funkcionářů ve mně nebudí důvěru. Jsou určitě miň průhlední než fosilie, které jsme důvěrně znali, ale právě proto se jich bojím ještě víc.* (157/ JF→JS, 11. 1. 1989)

2.3.4 Zdvořilost při vyjádření žádosti, doporučení či rady – imperativ a potenciálně konfliktní situace

Výzva (rozkaz, příkaz, povel; žádost, vybidnutí, doporučení, návrh, nabídka, rada, prosba aj.) patří mezi formule řečové etikety (viz v kap. 3) a všechny podoby výzvy mají společné, že mluvčí očekává, že adresát vykoná či nevykoná nějakou činnost. Situace výzvy, resp. dávání rad, poučování „patří – dle teorie Brown – Levinson (1978) – mezi tzv. akty ohrožující adresátovu tvář“ (Saicová Římalová, 2005, s. 147)

Pro JF je charakteristické dávat doporučení a rady zejména v souvislosti s péčí o zdraví. Činí tak za využití negativních zdvořilostních strategií. „Mluví proto jedná tak, aby sebereprojekce adresáta (jeho svobodná volba toho či onoho jednání) v jeho budoucím chování dominovala; nepředpokládá tedy, že mu adresát musí vyhovět, pomoci atd.“ (Machová;

Švehlová, 1996, s. 155). JF tedy vůči JS udržuje „zdvořilostní distanci“. „Mluví si je vědom, že adresáta nemůže k žádnému jednání nutit, tzn. že téměř všechny komunikativní funkce, které přímo vyjadřují záměr autora, jsou nepoužitelné. Proto jsou strategie negativní zdvořilosti založeny především na konvencionalizovaných **indirektních** implikacích a realizacích komunikativních funkcí. Podstatou indirektního vyjádření bývá nejčastěji snaha mluvčího oslabit skutečný úmysl, s jakým výpověď produkuje: otázkové výpovědi typu: *Mohl/nemohl bys mi (prosím tě) podat ručník?* (...) jsou indirektním vyjádřením rozkazu.“¹⁹ (Machová; Švehlová, 1996, s. 156)

Jako příklad uvedme Friedovu radu, jak by měl Skácel naložit se svým zdravím: *Pokud jde o tvé zdravotní potíže, vyprávěl jsem si o nich s Boženkou a pranic se mi nelíbí, že už i ty nemáš dech na pochody. Neměl bys podniknout něco lázeňsky rozumného?* I další kondicionální vyjádření poukazují k účtě k adresátovi a k tomu, že se ho pisatel nechce dotknout. (137/ JF→JS, 17. 8. 1988) (...) věřím, že se už Tvoje chřipka dala na ústup, ale udělal bys dobře, kdybys moc rychle neutíkal z postele, slyšel jsem od několika lidí, kteří to udělali, že se to při letošním druhu vira potom vleče celé týdny. (28/ JF→JS, 18. 11. 1985)

Ne vždy však JF udržuje zdvořilou distanci, někdy užije i vyjádření direktního, přímého imperativu, nicméně celou větu uvede zdvořilým „prosím tě“: *Prosím tě, jestli máš doktora, kterému aspoň trochu důvěřuješ, tentokrát neimprovizuj a svěř se mu, oni sice nejsou žádní kouzelníci a my jsme bohužel zanedbané oldtimery, ale víceméně seštelovat motor přece jen dovedou.* (188/ JF→JS, 21. 6. 1989)

U Skácela mají doporučení a rady často podobu vyjádření direktního, alespoň v porovnání se stylem Friedovým. Všimněme si např. formulace „spoj se s ním“ (viz níže dopis 55) – kdyby pisatel preferoval větší sociální distanci a kdyby se snažil eliminovat ohrožení partnerovy tváře, volil by spíše zdvořilejší vyjádření, např. *Pokud uznáš za vhodné, spoj se s ním / Kdybys chtěl, mohl by ses s ním spojit: Má kamaráda, znamenitého muzikologa dr. Ivana Vojtěcha. Mohl by ti moc poradit při tvé práci o Dvořákovi, o kterém začíná psát knihu. Poradí ti prameny, zná mnoho zajímavých životních detailů. Mluvil jsem s ním o tobě a rád ti poradí. Má telefon v pražském telefonním seznamu. Spoj se s ním. (55/ JS→JF, 12. 10. 1986) Kočička mi dala tip na knížku, kterou ti zplna srdce doporučuji. *Romain Gary: Příslib úsvitu. Přečti si ji. Je tam mnoho z toho, o čem přemýšlíme, co nás trápí a co ve skryvané lásce milujeme.* (57/ JS→JF, 29. 10. 1986) *Objevilo se několik skutečně**

¹⁹ „Ve vyjadřovací praxi mezi dospělými, racionálně jednajícími a zdvořilými jedinci se sotva vyskytne „pouhá“ direktivní výpověď typu: *Podej mi ručník! – Přineste jízdni řád!* Pro některé společensky tabuizované komunikativní funkce, např. pro provokování, nenávidění apod. ani neexistují možnosti přímého (direktního) vyjádření (srov. Grepl – Karlík, 1986).“ (Machová; Švehlová, 1996, s. 156)

zajímavých sovětských filmů. Měl bys je vidět. Doporučuji tři, které jsem viděl: „Jdi a dívej se“, „Prověrka osudem“ a „Hastroš“. (60/ JS→JF, 27. 11. 1986) Ono se to dobře na dálku radí, ale domnívám se, že by sis měl najít jiné bydlení. Ty schody jsou velká námaha. Mně už dělá obtíže i nepatrné stoupání na ulici, do pořádného kopce vůbec nemohu. Jsme už celí porouchaní, není to jenom stáří, bylo toho všeho moc, bylo toho na jeden lidský život příliš. (63/ JS→JF, 9. 1. 1987) Rada, zasahující do „osobního prostoru“ adresáta, je v tomto případě (dopis 63) zmírněna připomenutím, že pisatel na tom není o moc lépe, a generalizací, že toho bylo na jeden lidský život příliš.

Můžeme pozorovat, že JS volí strategie přímější, JF naopak indirektní. Všimněme si opakovaných imperativů ve Skácelových radách adresátovi: Milý Jirko, běž tam. S tím čistěumýváním to nepřeháněj (...). Uvidíš, co ti řeknou, nech mluvit především je. (...) Ještě jednou: tu záležitost se Svazem nekomplikuj. Vyslechni je a pak si to rozmysli. A nakonec to vlastně bude pro tebe zajímavé. Podíváš se na ně zblízka. (...) Napiš, jak to dopadlo, jaké jsi měl dojmy. (177/ JS→JF, 11. 4. 1989) Časovou tíseň si znova přečtu. Reviduješ „Altamiru“. Myslím si, že nemůžeš a ani nesmíš přepisovat každou větu. Raději eliminuj. Na čtyřech stránkách je to možné. Vyškrtej zbytečné a nadbytečné. Francouzi mají přísloví: Lepší je nepřítel dobrého. (148/ JS→JF, 14. 11. 1988)

Když proti tomu položíme zdvořilejší strategie Friedovy, vzniká dojem vztahu poněkud nerovného, kde JS je v roli „moudřejšího, zkušenějšího, staršího“: Nedávno mi dala číst Tereška Brdečková (dcera Jiřího Brdečky) své verše – asi 20 trojverší – a zdálo se mi, že nejmiň čtvrtina je pozoruhodná (...). Počkám, až mi zase něco ukáže, a pak Tě poprosím, abys mě korigoval, jestli se nemýlím. Není v tom ani stopa fejtonistiky. (59/ JF→JS, 12. 11. 1986) Vidíme, že sám JF prosí partnera o korekci vlastního názoru, čili hierarchii „zkušený – méně zkušený“ sám utváří a podporuje. (Více o této stylizaci v odd. 5.1.2 a 5.2)

V oblasti základní praktické domluvy (např. optání se na adresu při letní dovolené apod.) jsou běžné formule direktní. Ukazují na blízký přátelský vztah, v těchto elementárních věcech není nutno dodržovat striktně pravidla zdvořilosti, neboť jde o vztah rovnocenný, ne hierarchický, a tak přímá žádost nemůže ohrozit partnerovu tvář: Ozvi se mi zase. Jestli opravdu pojeděš do Třeboně, napiš mi tamní adresu, abych se s Tebou mohl spojit. (46/ JF→JS, 22. 7. 1986) Kdyby tě ta knížka zajímala, řekni o ni Kočičce, a až ji přečtete, tak mi ji, prosím, vraťte. (65/ JS→JF, 19. 1. 1987)

Jak vidíme, můžeme pozorovat jednak vyjádření odpovídající vztahu velmi blízkému, v němž direktní žádosti nejsou ohrožující, dále spatřujeme tendenci k hierarchizování vztahu ve smyslu „zkušenější JS“ vs. „méně zkušený JF“, kterou oba pisatelé podporují. Zároveň,

obzvlášť u témat osobních, co se zdraví, bydlení a podobně týče, pisatelé volí negativní zdvořilostní strategie (a tomu odpovídající výzvy indirektní), jimiž se snaží vyvarovat možného ohrožení partnerovy tváře.

2.3.5 Ironie

Ironie je jedním z prostředků potvrzení příslušnosti k jisté sociální skupině. Jak ukázal výzkum R. W. Gibbse na téma *Irony in Talk Among Friends*²⁰, ironie je obvykle užito v kou konverzace k **utvrzení vzájemné solidarity v určitém společenství**, předmětem ironických poznámek jsou často osoby, které nejsou členy tohoto společenství a které nějakým způsobem nevyhovují tomu, co dané společenství považuje za hodnotné²¹. Ironie je tedy důležitým projevem sounáležitosti a shody. Ve velké míře se setkáme s ironizací politického dění či událostí ve Svazu československých spisovatelů a sarkastickými poznámkami na adresu jeho činovníků: *O sovětské „perestrojce“ se píše, jen co se musí (...) Naši drazi mají jedinou starost: aby se do přehodnocování minulosti, ve kterém je na pořadu už i Chruščov, náhodou nedostal i rok 68 a s ním i znamení analýza zvaná „Poučení“.* (77/ JF→JS, 26. 3. 1987) (...) *nevím toho o plenárce spisovatelů víc než ty. (...) Matějčkův výrok je neuvěřitelný. Vždycky jsem si lámal hlavu tím, kde vlastně v lidském těle sídlí duše; teď jsme se od něj dozvěděli, že v kuřím oku.* (173/ JS→JF, 22. 3. 1989) *Teď vyňali z Tvorby přílohu a budou Kmen vydávat jako separát. To je opravdu velkolepý pokrok. A šéfredaktorem je týž pan Sýs, který tam před časem psal o nekritizovatelných spisovatelích. Odvážně za ně označil Seiferta, Holana a tebe. Nikdy jsem ještě nečetl něco tak podlého. Pravda je v Kmeni v dobrých rukou.* (106/ JF→JS, 19. 12. 1987) (...) *vzhledem k jubileu ve Spisovateli už jistě začali uvažovat, kdo by asi nejlíp sestavil a kritickým aparátem opatřil Tvé sebrané spisy. Kdysi to dělával moc dobře nějaký Jirka Brabec, ale nechal toho, živí se teď pořádně jako hlídač církevního pokladu, nebo snad topič?* (69/ JF→JS, 17. 2. 1987)

²⁰ Analýza 62 pěti až desetiminutových rozhovorů studentů univerzity a jejich přátel. Výzkum způsobů, jakými studenti používají ironii, jak důležitá je ironie v přátelské komunikaci. (Primárně šlo o to, že spolu hovoří přátelé, nikoli že spolu hovoří studenti, tedy lidé mladí, proto vztahují Gibbsov výzkum na korespondenci JS a JF.) Srov. „Although my conclusions are restricted to how college students speak to one another in late 1990s, it seems clear that the present findings reveal the prominence of irony in interpersonal communication. Speaking ironically 8% of the time demonstrates that irony is not a specific rhetorical device only to be used in unusual circumstances. People comfortably use various forms of irony (i. e., jocularity, sarcasm, hyperbole, rhetorical questions, and understatements) to convey a wide range of both blatant a subtle interpersonal meanings.“ (Gibbs, 2000, s. 23)

²¹ Srov. „Irony is routinely used in the ongoing flow of conversation between group members to affirm their solidarity, indicate the boundaries of acceptable behavior, and „reign in“ normative transgressions (...). Sarcasm, in particular, is often used to vent frustration when an individual finds some situation od object offensive or sees a group’s normative standards violated. (...) Sarcastics comments may also be self-directed and thus affirm the speaker’s allegiance to the group and the prescribed behavioral norms.“ (Gibbs, 2000, s. 7)

Na podtržených pasážích můžeme také sledovat, na jakém principu ironie funguje. Leech se zabývá ironií ve své práci *Principles of Pragmatics* (1983), kde klade princip ironie po bok principu kooperace a principu zdvořilosti (o něž Leech Griceovo pojetí rozšířil). Princip ironie (IP²²) však není principu kooperačnímu (CP) a zdvořilostnímu (PP) přímo roven, je to spíše princip „druhého řádu“, protože na CP a PP v podstatě parazituje. Parazituje v tom smyslu, že bez PP a CP by IP nemohl být, IP totiž dovoluje mluvčímu být nezdvořilý „zneužitím“ PP. Tedy být nezdvořilý podstatou sdělení, implicitně, a zároveň zdvořilý (zvolenou formou, resp. doslovným významem, např. *pravda je v Kmeni v dobrých rukou; naši draží; znamenitá analýza*). Ve svém důsledku tedy ironie podporuje chování asociální, nespolečenské (a tedy nezdvořilé; jsme ironičtí na něčí účet; JS a JF na účet svazových funkcionářů), protože zdvořilost obchází, resp. využívá zdvořilost (a její obvyklé formy) k nezdvořilému vyjádření. Zároveň však takové chování spojuje osoby, jež ironii sdílejí. „Klamání“, na němž je ironie založena pak může být více či méně nápadné a může mít podobu porušení maximy kvantity i porušení maximy kvality.

Velice častá v korespondenci JS a JF je sebeironie, kdy pisatel ironizuje sám sebe, většinou v souvislosti s vlastní nemohoucností způsobenou nemocí a stářím, popř. pisatel ironizuje sebe jakožto spisovatele (více o takové stylizaci v kap. 5).

Měj se hezky, Jirko, a nos nevystrukuj. Počkáme si na jaro, neb i němečtí vojáci zpívali u Stalingradu: „Nach jedem Dezember kommt wieder ein neuer Mai!“ (64/ JS→JF, 14. 1. 1987) *Zjistil jsem, že mi nedělá dobře pít, jak si dám vodku, hned se ozve zažívání. To je radost, když člověka zradí i poslední potěšení.* (194/ JF→JS, 30. 7. 1989) *Cítím se mizerně, záchvaty jsou častější, a navíc mi našli kameny ve žlučniku a cystu v ledvině. Tolik patologické pozornosti od Matky přírody si snad ani nezasloužím.* (83/ JF→JS, 25. 5. 1987)

Ironizace sebe sama je docílena i přirovnáním: *Už je těch klinik letos na mě moc. Kdyby hlavní lékař nebyl zároveň můj pečlivý přítel, nevím, co bych si sám se sebou počal. On každý den zavolá. Jsem sledovaný jako Etna (pod kterou jsme si spolu kdysi koupili navlas stejné výtečné boty). Láva se vyvalí občas, z jícnu se kouří ustavičně.* (100/ JF→JS, 5. 11. 1987) *Samozřejmě jsem utekl ke svému lékaři (...) Může toho sice pro mě udělat stejně málo jako každý jiný srdcař, ale na druhé straně ohromně mnoho, protože mu věřím jako divoch šamanovi.* (94/ JF→JS, 15. 9. 1987)

²² Podle Leechova Irony Principle; CP – Cooperative Principle a PP – Politeness Principle (srov. Leech, 1983)

3. Formule řečové etikety a jejich vývoj v korespondenci

„Řečová etiketa představuje konvenčně užívanou, verbalizovanou část souhrnu společenských etiketních zvyklostí v daném společenství dané doby. Chápaná jako konvencionalizované, ritualizované řečové chování je součástí společenské sémiotiky a důležitým elementem pankulturním. Stejně jako zdvořilostní princip (a fungování zdvořilostních strategií) vyznačuje se řečová etiketa interferencí roviny neverbální a roviny jazykových prostředků. (...) Etiketa, včetně etikety řečové, odráží ve verbální komunikaci mimojazykovou skutečnost, resp. řadu relevantních pragmatických faktorů, jako jsou např. předchozí komunikativní zkušenosti, vzájemné sympatie, blízkost názorů, postojů, hodnot, jako je sociálně determinovaný vztah komunikantů; do tohoto vztahu se promítají faktory další, jako je např. sociální status, role a pozice účastníků interakce, jejich pohlaví, věk, vzdělání (...)“ (Švehlová, 1994, s. 48)

Stereotypně užívané formule řečové etikety (pozdrav, oslovení, omluva, prosba, pozvání, poděkování, výzva/rozkaz/povel/doporučení/pobídka, loučení atd.)²³ „fungují jako součást sociální symboliky, odrážejí jak mimojazykovou stránku interakce, tak i subjekty komunikantů;“ (Švehlová, 1994, s. 48) Tyto formule nenesou informaci ve smyslu skutečně informačním, nýbrž je to spíše „bezobsažná řeč“, jejíž funkce je primárně kontakto­vá (fatická), popř. konativní, regulativní, persvazivní, apelativní, emocionální – a nakonec i estetická²⁴. „Formule se vytvářely během jazykové evoluce, a to jako verbalizovaná část chování. Z hlediska „sémiotické etymologie“ jsou formule průzračné, jejich význam je

²³ V tomto výčtu se opíráme o formule shrnuté M. Švehlovou – srov. Švehlová, 1994, s. 52.

²⁴ **funkce kontakto­vá** – souží k navození kontaktu v přiměřeném tónu; je nejdůležitější ze všech socializačních funkcí, neboť jde o řečové potvrzení a udržování sociálních vztahů mezi partnery. Kontakto­vou funkci plní formule řečové etikety zejména v tzv. rámcových složkách interakce, tj. na začátku a na jejím konci.

funkce konativní – fce orientující jednání mluvčího k adresátovi, souvisí s primárním zaměřením na adresáta (a na jeho „tvář“); patří sem např. automatizované pozdravy, kterými se sice nic předmětného neříká, ale povzbuzují vztah mluvčího a „pozdravovaného“

funkce regulativní – je těsně spjata s fci kontakto­vou, typizuje všechny projevy, v nichž řečová etiketa funguje; výběr formule je totiž regulován všemi trvalými i proměnnými pragmatickými faktory. Tato fce odráží v řečových modelech vztahy typu mladší/starší aj.

funkce persvazivní – každá jednotka, typizovaná touto funkcí, vyvolává reakci adresáta (ať již verbální nebo neverbální)

funkce apelativní – projevuje se nejvýrazněji při začátku interakce a v podstatě jde o připoutání pozornosti (čímž už je adresát ovlivňován, popřípadě manipulován)

funkce emocionální – je vlastně zvláště expresivně zabarveným formulím řečové etikety, většinou jde o emoce projevené v pozitivním duchu, jež podporují přátelský tón interakce

funkce estetická – při fungování řečové etikety jde téměř vždy také o estetický účinek řečeného, jehož příčinou může být estetické vnímání optimálně užitých formule (zde už se ocitáme na poli rétoriky)

(Pokus o stručné popsání funkčního pole řečové etikety na základě dělení u M. Švehlové – srov. Švehlová, 1994, s. 50–51)

povytce založen na verbálních aktech „přání dobra“, pozitivního průběhu komunikace.“ (Švehlová, 1994, s. 53)

3.1 Podoba a vývoj oslovení

V korespondenci nejčastější, ustálená podoba oslovení je *Milý Jirko*, resp. *Milý Janku*. Bez oslovení bývají pohlednice či dopisnice s krátkými vzkazy (většinou adresovány Skácelem Friedovi). Z hlediska vývoje oslovení můžeme sledovat proměnu „Honzy“ v „Janka“. V prvních dopisech je bez výjimky ve Friedových dopisech oslovení *Milý Honzo* – to se objevuje kontinuálně do dopisu 46. (z července 1986), kdy se poprvé objeví *Janku* (*Odpusť, Janku, že tak pozdě odpovídám*), přitom ale v závěru téhož dopisu *Honzo* (*Honzo, kdybys někde našel knížku Mileny Jesenské, vypůjč ji pro mě*). Od dopisu 51. se normou stává oslovení *Milý Janku* a *Honzo* proniká už jen jako výjimka do dopisu 137, a to nikoli jako úvodní formule, ale závěrem (*Nestonej, Honzo. Pozdravení Božence*), a do dopisu 168 jako oslovení *Milý Honzo*. Proměna „Honzy“ v „Janka“ jde ruku v ruce s tím, jak se Skácel sám prezentuje-podepisuje. Zpočátku korespondence se totiž podepisuje nejvíce celým jménem, tedy (*Tvůj*) *Jan Skácel*, popřípadě *Jan Sk.* či jen *Skácel* – a analogicky JF jako (*Tvůj*) *Jirka Fried*, *Fried*, *Jirka F.*, *JF* nebo *J. F.* V dopisech 23, 37, 38 a 39 se Skácel podepsal jako *Honza*, jeho stylizace je tedy v souladu s tím, jak ho oslovuje partner. Jako (*Tvůj*) *Janek* se Skácel podepsal poprvé v dopise 26, následně v dopise 29, 35 a 40 – a od něho nadále už jedině jako *Janek* (s výjimkou už zmíněných pohlednic, na nichž se JS podepisuje příjmením, nebo celým jménem). Vývoj Friedova oslovení tedy takřka důsledně, pouze s mírným zpožděním kopíruje partnerovu sebestylizaci, přizpůsobuje se jí. Pisatel zřejmě předpokládá, že komunikační partner chce být oslovován tak, jak se sám stylizuje – tedy v rámci pravidel pozitivní zdvořilosti.

Můžeme tedy pozorovat, že se zintenzivněním korespondence – v roce 1982 si přátelé vyměnili pět dopisů²⁵, v roce 1983 dva dopisy, v roce 1984 devět dopisů, ale v roce 1985 už šestnáct dopisů a v roce 1986 třicet dopisů²⁶ – se proměňuje stylizace korespondentů v podobě vlastního podpisu od formální varianty k variantě neformální; Fried se se zintenzivněním korespondenčního styku podepisuje zásadně jako (*Tvůj*) *Jirka*. Přitom oslovení se až na uvedený vývoj od „Honzy“ k „Jankovi“ prakticky neproměňuje. Kromě naprosto převažujícího oslovení *Milý Jirko*, resp. *Milý Janku* se v malé míře setkáme

²⁵ V tomto případě nerozlišujeme dopisy od pohlednic, korespondenčních lístků apod.

²⁶ Pochopitelně toto konstatujeme s vědomím, že se všechny dopisy nedochovaly.

s ozvláštňením *Janku, Můj milý Janku* (dopisy 59, 83, 113) či *Buď zdráv, Janku* (182), na druhé straně pak s pouhým *Jirko*, a to též velice zřídka.

3.2 Vývoj oslovení *Ty* vs. *ty*

Oslovení je základním prvkem verbální zdvořilosti (srov. i hlavní postavení funkce kontaktné mezi socializačními funkcemi). Zpravidla rozlišujeme dva základní typy oslovení: nominální (tituly a vlastní jména) a pronominální (zájmeno pro druhou nebo třetí osobu; jde-li o rozdíl tykání vs. vykání, záleží i na užití příslušného slovesného tvaru). Nominálními osloveními jsme se zabývali v oddílu předcházejícím, nyní nás tedy bude zajímat oslovení pronominální.

Fried se Skácelem si pochopitelně tykají, v souladu s oslovovacími vzorci dle Jurmana²⁷ (Jurman, 2001, s. 187), seřazenými podle pravidel, jež svými sociolingvistickými výzkumy stanovili Brown a Gilman ve své studii *The Pronouns of Power and Solidarity* (Brown; Gilman, 1960). Otázka vykání vs. tykání pro nás není relevantní, zaměříme se tedy na podobu zájmena *ty*, možné zákonitosti a vývoj použití bezpříznakové varianty *ty* oproti příznakové, formální variantě *Ty*.

V celé sedmileté korespondenci můžeme pozorovat obě varianty, *ty* i *Ty*²⁸, u JF i JS. Pokusme se nastínit vývoj či možné tendence v pronominálním oslovování u obou korespondentů. Položíme-li vedle sebe statistiku pronominálního oslovování partnera v prvních a v posledních padesáti dopisech (myšleno v dopisech 1 až 50 a 161 až 213), shledáme, že v prvních letech korespondence (od roku 1982 do léta roku 1986) užil JS v 91 procentech případů malé *t*. Procento užití velkého *T* je tedy velmi malé, pouhých 9 procent. U JF je v prvních padesáti listech tendence výrazně opačná, velké *T* je užito v 72 procentech případů. V devíti procentech případů je užito *t* malé a ve stejném počtu dopisů se setkáme s užitím obou variant zároveň, dokonce v jednom odstavci: *Honzo, Vítek mi půjčil tvého Torberga. Přečtu a vrátím zase jemu. Když ti nezbyde čas, napiš pár slov – a zavolej mě určitě, až budeš v Praze. Už jsem tě neviděl snad víc než rok. Moc zdravím Tvou paní.* (12/ JF→JS, 21. 5. 1984)

²⁷ a) Mluvčí vykává buď osobě 1. výše postavené, tj. osobě starší, profesně či společensky nadřazené atp. (superiorní mluvčí), nebo 2. osobě, kterou (dostatečně) nezná, se kterou nemá dost společného;

b) Mluvčí tyká buď osobě 1. níže postavené, tj. osobě mladší, profesně či společensky podřazené atp. (inferiorní mluvčí), nebo 2. osobě nějakým způsobem blízké. (Jurman, 2001, s. 187)

²⁸ Samozřejmě jsou myšleny všechny možné tvary zájmena *ty*, ne jen nominativ.

V posledních padesáti dopisech (od poloviny května 1989 do začátku listopadu téhož roku²⁹) užívá JS v 88 procentech dopisů varianty *ty*, v 7 procentech *Ty* a ve 3 procentech případů se objeví v jednom dopisu varianty obě. Vidíme tedy, že se Skácelův styl v tomto ohledu takřka nezměnil. U JF se *ty* objevuje v 42 procentech případů, v 29 procentech je oslovení *Ty* a velmi výrazný podíl – 29 procent případů – tvoří dopisy, v nich se nacházejí obě varianty, *ty* i *Ty*.

Snažit se o jednoznačnou interpretaci výsledků takovéto pouze orientační statistiky by nebylo namístě. Vývoj pronominálního oslovení partnera v případě Friedově můžeme vnímat jako snahu přiblížit se komunikačnímu stylu partnerovu (Skácel je v užití *ty* velmi důsledný) či jako pouhou nesoustředěnost. Musíme ale zohlednit skutečnost, že oba pisatelé byli zralými a znalými uživateli jazyka, což se jistě promítlo i do jejich stylu a preferencí mezi možnými variantami, jež jazyk nabízí. Proto problematika pronominálního oslovení otevřená v tomto oddílu může být spíše otázkou vztah obou pisatelů k pravopisu než k sobě navzájem.

Z hlediska zdvořilostního působí protichůdné tendence v oslovování partnera (JF preferuje *Ty*, JS ovšem *ty*) až rušivým dojmem a dojmem Skácelova nezdvorného ohrožení partnerovy tváře. Dokládáme výměnou, která uvedenou skutečnost ilustruje o to barvitěji, že jde o vyznání přátelských citů, a navíc repliky následující přímo po sobě, závěrem Friedova dopisu a reakcí Skácelovou na začátku dopisu bezprostředně následujícího:

JF: *Nalil jsem si večera večer skleničku vodky (protože to ještě smím) a vypil na Tvoje zdraví.*

Mám Tě moc rád, Janku, a chtěl bych, abys to věděl. (69/ JF→JS, 17. 2. 1987)

JS: *Milý Jirko, díky za milá slova. Taky tě mám moc rád.* (70/ JS→JF, 22. 2. 1987)

Z širšího pohledu na korespondenci JF a JS, zejména z hlediska sebestylizace a stylizace adresáta, vyvstává otázka, zda neexistuje souvislost mezi podobou pronominálního oslovení a stylizací vztahu k partnerovi. U JF můžeme totiž pozorovat stylizaci adresáta do autority a sebestylizaci ve Skácelova obdivovatele (viz kap. 5).

Můžeme konstatovat, že vývoj pronominálního oslovení partnera (myšleno od „Ty“ k „ti“) bychom na rozdíl od vývoje sebestylizace prostřednictvím podpisu (od formálního *Jan Skácel / Jirka Fried* k neformálnímu *Janek / Jirka*) mohli pozorovat jen u JF, přičemž není jednoznačné, čemu tuto proměnu přičítat. S prohloubením přátelství a zintenzivněním korespondence se rozrostly i dopisy, staly se delšími a obsáhlejšími. Rozkolísání *ty* vs. *Ty* u JF tedy může být pouhým důsledkem pisatelovy nepozornosti či roztržitosti, nikoli vývoje jeho individuálního stylu. U JS naprosto převládá po celou dobu korespondence oslovení *ty*.

²⁹ Všimněme si, jak se oproti prvním padesáti listům korespondence zintenzivnila.

3.3 Podoba a vývoj závěrečných formulí

Závěr dopisu je jednou ze standardních invariantních komunikačních situací, jde o loučení. Již v úvodu jsme řekli, že někteří autoři zabývající se epistolárním stylem kladou důraz na znaky počátku a konce jako na charakteristický rys útvaru dopisu. Loučení (podobně jako oslovení, poděkování apod.) je spjato se stereotypně užívanými formulami řečové etikety a indikuje některé komunikativní funkce, zejména funkci kontaktnou. Kontaktnou funkci plní formule řečové etikety nejvíce právě „v tzv. rámcových složkách interakce, tj. na začátku a na jejím konci; rozloučit se znamená signalizovat možnost dalšího – budoucího – kontaktu;“ (Švehlová, 1994, s. 50). Řečové potvrzení a udržování sociálních vztahů je založeno na vyjadřování zdvořilosti, resp. „zdvořilost vyrůstá z interakčních rituálů“ (Machová; Švehlová, 1996, s. 147). „... vyjadřování zdvořilosti a řečové etikety patří ke konvenci. Prostředky těchto kategorií mají charakter prvků **stereotypních**, fungují jako opakovaně užívané řečové modely (řečové vzorce).“ (Machová; Švehlová, 1996, s. 150).

Už výše jsme zmínili, že formule řečové etikety „nesdělují informace ve smyslu, který má termín v informatice“ (Švehlová, 1994, s. 49), např. pozdrav „Dobrý den“ vnímáme primárně jako vyjádření sociálního vztahu, jedná se o jeden z automatizovaných pozdravů, „kterými se sice nic předmětného neříká, které jen označují určitý vztah mluvčího k adresátovi a jsou zároveň výzvou k reakci, obsahově rovněž sice také automatické (zautomatizované), ale povzbuzující vztah, s nímž pozdravující počítal.“ (Švehlová, 1994, s. 50–51) Primární je potvrzení fungujícího vztahu mezi komunikanty, nikoli „přání dobra“, které pozdrav vyjadřuje explicitně.

Pro korespondenci JS a JF je charakteristická rozmanitost řečových formulí užitých při loučení v závěru dopisu. Formule mají podobu nejprostších přání, u nichž je stereotypnost nejsilnější: *Pěkně vás pozdravuju.* (92/ JF→JS, 14. 8. 1987) *Zatím se, Janku, měj hezky.* (122/ JF→JS, 18. 5. 1988) *Hezky tě pozdravuju, Jirko, a dej na sebe pozor.* (70/ JS→JF, 22. 2. 1987) *Zůstávej moc hezky.* (105/ JS→JF, 16. 12. 1987)

Že v případě JS a JF nejde jen o stereotypně užívané formule, dokládají další příklady. Pisatelé zdůrazňují, že nejde jen o pouhou „bezobsažnou“ frázi, ale jde skutečně o upřímné přání dobrého zdraví (jistě pod vlivem toho, že si pisatelé jsou vědomi, že adresát není zcela zdrav, že má nějaké zdravotní potíže). Formule řečové etikety patřící k loučení tak prodělávají značnou aktualizaci, vymykají se stereotypu a jsou ozvláštněny projevem autorské individuality: *Bud' zdrav!!!!!!!!!!!!* (80/ JS→JF, 6. 5. 1987) *Zůstávej moc zdrav, milý Jirko, do slova i do písmene. Těším se na tvé psaní.* (111/ JS→JF, 11. 2. 1988) *Snad to léto nějak*

přežijeme. Jsme převálcovaná generace a válčuje nás to dál. A tak tě pozdravuju tím jednoduchým, ale krásným a potřebným pozdravem: Buď zdrav! My se o to s Boženkou také pokusíme. (130/ JS→JF, 14. 7. 1988) Boženka ti děkuje za pozdrav a taky hezky zdraví. Měj se hezky, Jirko, a dávej na sebe pozor. Můj otec těžce marodil po celý život, zařídil se podle toho a žil 85 let v plné duševní svěžesti. Ano? (84/ JS→JF, 29. 5. 1987) Moc tě s Boženkou pozdravujeme. Opravdu hodně. (183/ JS→JF, 30. 5. 1989)

V mnoha případech se tedy nejedná jen o zdvořilé přání, ze kterého se přání dobrého zdraví vytratilo. Tuto tendenci dokládá i to, že adresát na explicitní sdělení formule řečové etikety reaguje v následujícím dopise:

JF: Měj se líp. Zdravím tě. (192/ JF→JS, 18. 7. 1989)

JS: Milý Jirko, mám se opravdu líp, už jsem se zbavil horeček. (...) (193/ JS→JF, 21. 7. 1989)

Někdy do formule loučení a pozdravu pronikají ještě sdělení věcná, co pisatel právě dělá, proč už dopis končí, otázky, na něž si patrně pisatel vzpomněl, až když končil dopis, či poděkování za zaslání věci – v této souvislosti připomeňme jeden z rysů stylu soukromých dopisů (zdůrazňuje jej např. J. Hoffmannová), a sice tematickou neuspořádanost, a tedy i přeskokování od jednoho tématu k druhému: Pěkně tě pozdravuju, už jsi byl za těmi doktory? (167/ JF→JS, 2. 3. 1989) Moc pěkně pozdravuju Boženku. Slivovici jsem už vypil a velice tišila klamným zdáním moje bolesti. Ještě jednou děkuju. A protože už je noc, přeju vám oběma: Spěte dobře, dobrou noc. (145/ JF→JS, 19. 10. 1988) Milý Jirko, končím svou zprávu, jsem velmi vyvinhalovaný a musím si lehnout. Napiš někdy pár řádků. (35/ JS→JF, před 17. 2. 1986) V závěru dopisů bývají také pokyny ke „koordinaci“ výměny a zapůjčování knih nejen mezi JS a JF, ale v okruhu jejich společných přátel. Pěkně pozdravuju. Manna, jak sis přál, předám Vítkovi. (76/ JF→JS, 13. 3. 1987) Pěkně pozdravuju paní Boženku. Janku, kdyby bylo možné v Brně dostat jeden výtisk Tvé knížky, pošli mi ji, prosím Tě. Hrozně po ní touží můj lékař, kterému jsem zavázán. Je to výtečný muž a dovede číst básně. Tady Tvá kniha není (anebo zatím není?). Ozvi se zas. A nestonej. (113/ JF→JS, 19. 3. 1988) Už nic nevím. Měj se dobře a zachovej člověku v samovazbě pochopení a přízeň. Zdravím tě. (147/ JF→JS, 5. 11. 1988)

Aktualizované, ozvláštňené, stereotypu se vymykající přání a pozdravy v závěrech dopisů jsou společné pro styl obou pisatelů. Skácel např. využije slovní hříčky se svým přízviskem: Papír mi končí, tož také přestávám. Moc hezky tě zdravím a jsem z toho všeho, co se dnes ve světě kolem nás děje, docela Janek (81/ JS→JF, 14. 5. 1987) Výjimkou nejsou formule vyjádřené v cizím jazyce: Pěkně tě pozdravuju, Jirko, a snad ani nemusím připisovat, que la petite Beatrix aussi. (144/ JS→JF, 13. 10. 1988) Avec mes hommages à madame, je

t'embrasse. (126/ JF→JS, 21. 6. 1988) *Je t'embrasse!* (187/ JS→JF, 19. 6. 1989) Aktualizace může mít i podobu vyjádření poetického: Měj se jako světlo v září – a že něžně a s hlubokou reverencí zdravím Boženku. (139/ JF→JS, 8. 9. 1988)

Nalezneme i takové podoby formulí řečové etikety náležející k loučení a pozdravu, v nichž je explicitně vyjádřena náklonnost k adresátovi či přání bližšího kontaktu: *Je t'embrasse!* – „Libám tě!“; Skácel píše „...a tisknu ti ruku“): *Pozdrav paní Boženě. Myslím na Tebe s láskou.* (68/ JF→JS, 8. 2. 1987) *Moc tě pozdravuju a tisknu ti ruku.* (55/ JS→JF, 12. 10. 1986) *Měj se hezky, Jirko, moc se na Tebe těším, rozumím si teď s málokým.* (87/ JS→JF, 6. 7. 1987) *Milý Jirko, jsem moc rád, že tě mám za kamaráda. A moc, moc tě pozdravuju.* (119/ JF→JS, 4. 5. 1988) *Moc pěkně pozdravuju Boženku a tebe po francouzsku objímám.* (131/ JF→JS, 23. 7. 1988) Vyjádření přátelského citu a potřeby přátelského kontaktu s adresátem může mít i podobu originální, založenou na společném zážitku, na který přátelé rádi vzpomínají: *Chtěl bych s tebou jet příští týden na Sicílii. Tam zrajou zrovna mandarinky a svítí tam slunce a moře je tam zvláštní, blažené, usměvavě netečné k takovým efemeridám, jako že do něj třeba spadne Ikaros. Chtěl bych tam s tebou jet bez J* (104/ JF→JS, 10. 12. 1987; J – myšlen J. Pilarš)

Literárněteoretické intermezzo

Cílem této práce je jazykovědná analýza, nicméně pokládám za účelné a funkční poukázat i na aspekty individuálního stylu pisatelů, jež náležejí literární teorii. Díky perspektivě, již nabízí teorie fikčních světů, můžeme sledovat charakter Skácelova individuálního stylu a zároveň obohatit pohledy na epistolární styl o Doleželovo rozdělení na Z-texty a K-texty. V tomto intermezzu se zaměříme na typický prostředek literarizace užitý v korespondenci – na citáty, resp. na to, jak je Skácel zapojuje do textu. Zvláště Skácel si oblíbil citovat dlouhé pasáže z knih, jež právě četl či mnohdy osobitě modifikoval známé okřídlené citáty. Jak podotýká v doslovu ke korespondenci J. Opelík „spisovatelská dovednost se nezapře ani tam, kde je nezáměrná – spisovatelé jsou doma ve všem, co píší, mají zkrátka dva domovy“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 264). „Oba korespondenty poutala (...) oboustranná literárnost jejich dopisů. Nemyslíme tím formulace, které jako by vypadly z původních knih, např. obraz proměňující v jednom Skácelově listě havrany na ‚černé pečeteč na bílých psaních zimy‘ – formulací tohoto typu je v dopisech poskrovnu. Myslíme na různé podoby stálého propojení těchto dopisů s nekonečným světem literatury.“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 264). Cílem tohoto intermezza je poukázat alespoň na jeden způsob tohoto propojování dopisů se světem literatury, tak typický pro korespondenci JS a JF, a vznést předpoklad, že tímto propojováním se utváří specifický fikční svět (jak jej vymezuje L. Doležel).

Pro toto intermezzo využívám svou metodologickou písemnou práci Hledání hranice „pouhého“ mezitextového navazování a utváření „nového“ fikčního světa.

Skácelovo specifické využívání mezitextového navazování v dopisech Jiřímu Friedovi, zejména využití aluzí a začlenění citátů, navozuje otázku, kde se nachází hranice „pouhého“ mezitextového navazování, intertextovosti³⁰, a kde začíná za pomoci mezitextového navazování stavba „nového“ fikčního světa.

Úvodem se zastavme u žánru dopisu, resp. u toho, zda můžeme dopis považovat za umělecký text. Jak už jsme uvedli v kap. 1, někteří autoři, zabývající se epistolárním stylem, např. polská badatelka S. Skwarczyńska, považují kolísání mezi uměleckostí a neuměleckostí

³⁰ Chápaná, jak ji definuje J. Homoláč, tedy jako „vztah k jinému textu (in concreto či in abstracto) spoluvytvářející smysl navazujícího textu“ (Homoláč, 1996, 108)

za jeden z charakteristických rysů žánru dopisu.³¹ Za daleko funkčnější než tázání se po uměleckosti či neuměleckosti však považujeme Doleželovo rozdělení na Z-texty, tj. texty, které svět zobrazují, a K-texty, texty, jež svět konstruují³². „Zobrazující texty znázorňují aktuální svět; poskytují nám informaci o něm v podobě zpráv, popisů, hypotéz apod. Konstruktivní texty předcházejí světům; textotvorná činnost tu povolává světy do existence a určuje jejich struktury.“ (Doležel, 2003, s. 255) Domnívám se, že kolísání mezi Z-textem a K-textem je pro Skácelovy dopisy typické, přičemž specifikem je, že se přechod ke K-textu děje za využití intertextovosti – aluze a citátů³³.

Zohledněme ještě definici dopisu, jak ji uvádí slovník literární teorie: „Všechny formy a druhy *d.* našly své uplatnění také v literatuře, a to buď tak, že *d.*, jejichž pisatelé nepomýšleli na uveřejnění a nesledovali jimi umělecké záměry, byly dodatečně vydávány a zařazovány mezi literární díla (např. v sebraných spisech), anebo naopak užitím *d.* jako výrazové formy literatury prozaické i veršované. Přechodný útvar představují *d.*, jejichž pisatelé počítali s eventuální publikací a tomu přizpůsobovali jejich podobu.“ (Slovník literární teorie, red. Š. Vlašín, 1984, s. 80–81) Skácelovy dopisy by v rámci tohoto rozčlenění spadaly do kategorie třetí, neboť pisatel si musel být vědom, že jako osoba literárně činná, a navíc korespondující s druhou literárně činnou osobou, se vystavuje tomu, že dopisy budou zveřejněny. Nebudeme však pátrat po důkazech a známkách toho, jak eventuálnímu zveřejnění dopisy přizpůsoboval a zda právě tento faktor měl přímý vliv na posun od Z-textu ke K-textu.

Otázka, vyřčená úplně prostě, zní: co to ten Skácel dělá? Jaký svět vytváří tím, **jak** navazuje na jiná literární díla? A kde je hranice mezi pouhou citací či aluzí a „něčím víc“? A je tím „víc“ vytváření specifického fikčního světa, odpovídajícího tradičně přijímaným definicím fikčního světa³⁴? Co znamená, když Skácel píše například: *Teploty kolem 37° jsou*

³¹ Ve studii věnované paradoxům dopisu Skwarczyńska analyzuje „oscilace dopisu mezi několika póly: dialogem a monologem, psaností a mluveností, efemérností a trvalostí, konvencí a svobodou tvorby autora, uměleckostí a neuměleckostí. Za základní faktory ovlivňující podobu dopisu autorka pokládá cíl, obsah a smysl dopisu, osobu adresáta a vztah mezi adresátem a pisatelem, individualitu pisatele, situační okolnosti vzniku dopisu a epistolografické konvence.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 14)

³² Srov. Doležel, 2003, s. 37. Fikční text je pak definován jako „konstrukční literární text, který má sílu přetvořit svět možný ve svět fikční“. (Doležel, 2003, s. 255)

³³ Homoláč využívá Marešovo vymezení vztahu citátů a aluze: „za citát budeme považovat přesnou reprodukci (části) textu – zdroje v jiném textu; případy nepřesné reprodukce, reprodukce jen některých složek nebo rovin, zahrneme pod pojem aluze“. (Mareš, 1985, S. 221, dle Homoláč, 1996, s. 70) Homoláč doplňuje Marešovo vymezení poukázáním na to, „že citát je přenesen do navazujícího textu nejen jako formálně, ale i významově uzavřený celek“. (Homoláč, 1989, s. 292, dle Homoláč, 1996, s. 71)

³⁴ Pro vymezení, co je fikční svět, využijme Doleželových definic. „Fikční svět je možný svět, který je vytvořen konstrukčním literárním textem nebo znakovým médiem obdobné performativní síly. (Doležel, 2003, s. 255) Fikční světy jsou soubory nere realizovaných možných stavů věcí.“ (Doležel, 2003, s. 30) „Fikční světy jsou

průvodním zjevem jedné velmi tvrdošijné varianty chřipky, která mne vloni velmi potrápila. Kupodivu rovněž na jaře. *Neboť, jak praví Eliot*³⁵, „Duben je nejkrutější měsíc, rodí / šeríky z mrtvé země, mísí / vzpomínku s touhou, vznítí / kořeny jarním deštěm z otupělosti.“ Ale prohlédnout se nechej. (39/ JS→JF, 22. 4. 1986) A jaký je pak rozdíl mezi těmito řádky a řádky následujícími? *Můj bratr se dobrovolně přihlásil k protialkoholické léčbě. Poněkud se nám tím ulevilo, i když kámen ze srdce ještě nespádl. Je nám ho líto. Ta léčba se rovná jednomu z Dantových pekel. Ale bylo to nezbytné, muselo to být. Je to talentovaný malíř, byla by ho škoda.* (138/ JS→JF, 7. 9. 1988) Máme za to, že se příklady liší, že v případě druhém jde o „normální“ mezitextové navazování, v případě prvním však o utváření nového fikčního světa (fikčního světa za využití intertextového nástroje citátu).

Homoláč ve své práci *Intertextovost a utváření smyslu v textu* (1996) využívá Głowińskiego rozlišení tří typů transtextovosti (tj. mezitextových vztahů): architektextovost³⁶, metatextovost³⁷ a intertextovost. Intertextovost se týká našeho hledání nejvíce. „Za intertextové považujeme ty případy navazování, kdy se jistá část, rovina nebo jistý výstavbový princip pretextu stávají součástí navazujícího textu, ale i případy, kde se díky již existujícím vztahům k jinému textu (textům) významňuje i to, že jistá část, rovina pretextu převzaty nebyly. Podstatou intertextovosti tedy není přítomnost pretextu (jeho části) v navazujícím textu, ale to, že se součástí významové výstavby tohoto pretextu stává vztah k pretextu.“³⁸ (Homoláč, 1996, s. 47)

imaginární alternativy aktuálního světa. (...) Tvůrce fikce má svobodu povolot do fikční existence jakýkoli představitelný svět.“ (Doležel, 2008, s. 40 a 41)

³⁵ Podtržením opět zvýraznila zde i v dalších citacích z korespondence HK.

³⁶ Aby byl text vůbec srozumitelný, musí být vytvořen na základě nějakých obecných pravidel, která společně sdílí autor i čtenář a díky nimž se text řadí do jistého znakového systému. Tato pravidla jsou nazvána architektem a operace, prostřednictvím nichž se s nimi konkrétní dílo usouvzažní, jsou architektextovosti. Architektextovost je dle Głowińskiego „vlastností každého literárního díla, neboť odkaz k pravidlům je podmínkou jeho srozumitelnosti...“ (Głowiński, 1986, s. 81-2; dle Homoláč, 1996, s. 41) Homoláč pak Głowińskiego koncepci upřesňuje s ohledem na vztahy textu k textům jiným: „Pro architektextovost (...) – alespoň z hlediska vztahů mezi texty – není podstatné to, že texty k jistým obecným pravidlům odkazují, ale to, že tato pravidla, tyto kódy s nimi sdílí. Každý text je tak již ve chvíli svého vzniku ve vztahu se všemi texty, s nimiž sdílí jistý kód, ať již jeho jistou jednotku nebo jisté pravidlo. Architektextové vztahy spojují texty jednoho autora, jednoho období, ale i jednoho žánru, všechny texty navazující na jeden text, texty, které mají společný určitý motiv atd. K těmto textům každý text odkazuje již samou svojí existencí.“ (Homoláč, 1996, s. 42-43)

³⁷ „Metatextovostí rozumíme ty případy navazování, kdy je pretext (jeho jistá část, jistý konstrukční princip) v navazujícím textu explicitně tematizován. V literárních textech sice metatextové vztahy nejsou zdaleka tak časté jako vztahy intertextové (...) – doménou metatextů je spíše literární kritika nebo literární historie, setkat se s nimi však můžeme a v jistých žánrech (jubilejní báseň) je dokonce jejich přítomnost v podstatě obligatorní. (...) Nezřídka se metatextovost v navazujícím textu objevuje spolu s intertextovostí, doprovází ji (...), nebo je v intertextovém vztahu implicitně (např. u parodie ovšem velmi silně) přítomna.“ Tamtéž, s. 47.

³⁸ Jedním dechem však Homoláč dodává: „Tato definice je však příliš obecná, a tedy prakticky nepoužitelná pro práci s konkrétními texty.“ Homoláč volí analýzu toho, jak jsou jednotlivé prostředky intertextovosti, (aluze, citáty atd.) použity a jak jsou intertextové vztahy recipovány. Pro tuto analýzu pak využívá pojmy kód a text, jak je definuje Lotman (Lotman, 1990), kde jsou *kód* a *text* v analogickém vztahu jako *jazyk* a *řeč* ve strukturnální

Už výše bylo zmíněno, že Homoláč chápe intertextovost jako vztah. „Podstatnější než to, na co se navazuje, je tedy to, že se (třeba i fikčně) navazuje.“ (Homoláč, 1996, s. 108) A nad Skácelovými dopisy musíme hledět na to, jak se navazuje.

Např. už uvedená ukázka *Můj bratr se dobrovolně přihlásil k protialkoholické léčbě. Poněkud se nám tím ulevilo, i když kámen ze srdce ještě nespádl. Je nám ho líto. Ta léčba se rovná jednomu z Dantových pekel. Ale bylo to nezbytné, muselo to být. Je to talentovaný malíř, byla by ho škoda je poměrně klasickým příkladem využití mezitextového navazování. Protialkoholní léčebna je přirovnána k jednomu z Dantových pekel, přičemž Dantova pekla fungují jako součást kódu (mnohému čtenáři nebude překážkou, že Danta sám nečetl, neboť pojem Dantova pekla je pravděpodobně součástí obecného kulturního povědomí, tedy součástí kódu, ne jen pretextu, Dantovy Božské komedie³⁹).*

Podobné přirovnání, jež využívá mezitextového navazování, vidíme v další ukázce: *To, jak se ničí, vzbuzuje ve mně veliký soucit, někdy ho za to téměř nenávidím. Je už v takovém stavu, že by o něm mohla být řečena hrozná věta, kterou vyslovili lékaři nad Maupassantem před jeho koncem: Monsieur Maupassant va s'animaliser⁴⁰. Přitom ho máme s Boženkou moc rádi. Bere nám spánek. Těžko se budu teď moci vzdálit z Brna. (130/ JS→JF, 14. 7. 1988) Stav svého bratra Skácel přirovnává k situaci Maupassantově, přičemž využívá citátu „Monsieur Maupassant va s'animaliser“. Není jako v příkladu předchozím zcela jasné, na jaký konkrétní text se tímto navazuje, nicméně i mezitextový vztah se jedná tak jako tak⁴¹, ale opět jde o přirovnání, tentokrát za využití citátu. Fikční svět se ale samotným použitím aluze či citátu ještě netvoří.*

Jestliže však Skácel Friedovi píše z plicního sanatoria *Milý Jirko, tak už jsem na tom Zauberbergu, je to Zauberberg značně ošumělý, ale celkem tu dodržuji čistotu a personál je vliďný. Settembriniho a ani Napthu jsem tu nepotkal. Bohužel ani Klaudii. (35/ JS→JF, před 17. 2. 1986) A také (v dopise následujícím) *Claudia⁴² se dostavila, dokonce ji v jídelně posadili k mému stolu. Je opravdu ruského původu, česky zadrhuje, ale je jí sedmdesát, takže budu hledět co nejdřív vypadnout. (37/ JS→JF, 11. 3. 1986) nejen že jde o mezitextové navazování, ale, domnívám se, i o jistou transformaci fikčního světa, konkrétně fikčního**

lingvistice. Intertextovost pak má dvě základní podoby – „element pretextu se v navazujícím textu chová buď jako součást kódu, nebo jako součást pretextu (...).“ Tamtéž, s. 50.

³⁹ Srov. Homoláčův příklad s Hamletem. (Homoláč, 1996, s. 48)

⁴⁰ Ysv.: *Z pana Maupassanta bude živočich.*

⁴¹ Ostatně Homoláč poznamenává: „Pretext je možné chápat různě široce: může jím být verbální text in concreto, resp. in abstracto (žánr, abstrahovaný text jednoho autora, atd.), ale také neverbální, příp. verbálně-neverbální text in concreto či in abstracto.“ (Homoláč, 1996, s. 108)

⁴² Skácel skutečně nedůsledně píše jednou Klaudiv, podruhé Claudia.

světa ustaveného románem Thomase Manna *Kouzelný vrch*⁴³, a tím vzniká nový fikční svět (čili *imaginární alternativa aktuálního světa* – viz pozn. 34).

Zauberberg můžeme pochopitelně chápat jako pouhé aktualizované, nelexikalizované synonymum pro plicní léčebnu. (Toto aluzivní mezitextové navázání může autor bezevšeho použít – už jen proto, že adresát/čtenář byl redaktorem, jenž navíc určitou dobu řídil vydávání Spisů Thomase Manna v odeonské Knihovně klasiků. Mezi účastníky korespondence je to tedy součást kódu. Co se týče obecnějšího porozumění této aluzi, bylo by asi těžší než v případě Dantových pekel, neboť školská obeznámenost čtenářstva bude vždy větší u Božské komedie než u Kouzelného vrchu.

Ve Skácelově textu se díky transtextovému navazování rozehrává určitá hra. Hra poznamenaná tím, co zmiňuje Kendall L. Walton ve svém článku *Jak vzdálené jsou fikční světy od světa skutečného?* Totiž že máme (jako čtenáři) „neodbytný sklon uvažovat o fikcích, jako by s námi sdílely stejnou skutečnost“ (Walton, 2005, s. 8)⁴⁴. Walton v této souvislosti také zmiňuje předstírání, hru „na něco“. Taková hra na něco má např. podobu toho, že vyslovíme (*fikční výrok*) „Tom se zúčastnil vlastního pohřbu“ – čímž míníme Toma Sawyera z románu *Dobrodružství Toma Sawyera*. Hrou „na něco“ se to stává proto, že neuvědomíme „v románu se Tom zúčastní vlastního pohřbu“. Tím, že „zamlčíme“ příslušnost výroku k fikčnímu světu určitého díla, rozehráváme hru na to, že se to prostě stalo. Tím, že se neuvědomíme, že jde o fikční výrok, je to ve výsledku rovno výrokům typu „Náš soused sekal včera trávník“, který ale referuje o objektivní skutečnosti „opravdového“, aktuálního, světa, nikoli světa fikčního. Walton tuto tendenci chápe jako čtenářům zcela vlastní: „Čtenáři dělají, jako by věřili, že se Tom zúčastnil vlastního pohřbu, bez ohledu na to, zda dělají, jako by tvrdili, že k tomu došlo. Čtenář je takový, že tomu – fikčně – věří.“ (Walton, 2005, s. 8)

Nezapomeňme ale, že Skácel není v roli „pouhého“ čtenáře, nýbrž i autora tvořícího vlastní text – a vlastní svět. Tím, jakým způsobem kloubí svůj referát (Z-text) o pobytu v sanatoriu s Mannovým románem (a zde už jde o K-text) odehrávajícím se na místě obdobném, přidává zmíněné hře „na něco“ další rozměr. Minimálně se ke hře „veřejně“ přiznává, navíc je patrné, že počítá s tím, že adresát/čtenář bude hrát hru také, ba že ho taková hra potěší. (Ostatně Fried mu ve hře zdatně sekunduje a nahrává mu.⁴⁵) Tato hra by se dala asi

⁴³ Der Zauberberg, 1924.

⁴⁴ Citováno z Waltonova textu přejatého z Aluze do elektronické knihovny na stránkách <http://cl.ff.cuni.cz/> Stránkování tedy dle této verze.

⁴⁵ Srov. Friedův dopis: *Nečekal jsem, že se na tom Zauberbergu bez Mme Chauchatové, Naphty a Settembriniho ocitneš takovým tempem. (...) Takže pěkně inhaluj, dej se do kupy a brzo jim uteč. Máš sice stejné křestní jméno jako Castrop, des Lebens Sorgenkind, ale to ještě neznamená, že ho musíš napodobit v délce pobytu. Ostatně tím křestním jménem shoda končí. On měl TB a ty ji nemáš, on čekal na Claudii – a té se tam stejně nedočkáš, a tak*

nejvýstižněji pojmenovat jako hra na „jeden svět“, tedy na to, že svět „náš“ a světy fikční jsou prostupné, překrývají se, mísí se.⁴⁶ Vždyť Skácel stylizuje svůj pobyt v sanatoriu jako „pobyt“ v Mannově románu či pobyt postav jeho románu ve Skácelem navštíveném zdravotnickém zařízení (čili jde o hru na to, že je subjekt v románu, či román je možný v reálu). Není rozdílu mezi ním (myšleno subjektem, nikoli psychofyzickou osobou Jan Skácel) a zmiňovanými literárními postavami, Skácel (opět myšleno jako subjekt v textu, tedy Skácel-stylizovaný) pak s těmito postavami vstupuje do interakce, je s nimi ve vztahu – viz *Claudia se dostavila, dokonce ji v jídelně posadili k mému stolu. Je opravdu ruského původu, česky zadrhuje, ale je jí sedmdesát, takže budu hledět co nejdřív vypadnout.*

Walton praví, že „člověk vyslovivší, že se Tom zúčastnil vlastního pohřbu, tudíž předstírající tvrzení, že tak tomu je, tedy sám patří k fikčnímu světu. Nikoli ovšem ke „světu daného románu“ (protože román samotný o tomto člověku fikční pravdy negeneruje), ale ke světu hry „na něco“, kterou s románem hraje, hry, v níž román slouží jako rekvizita.“ (Walton, 2005, s. 8)

Vidíme tedy příklad toho, že existují fikční světy založené na hře s fikčními světy daných literárních děl. (Ostatně právě na tom jsou založeny postmoderní přepisy klasických literárních děl.⁴⁷) Vytváří právě takové světy Skácel ve svých dopisech Friedovi? Co potom další příklady, jež ve Skácelově korespondenci můžeme najít? Jsou takové fikční světy vytvářeny v dalších ukázkách (1 a 2)? A jsou citované básně Skácelovi pouhou rekvizitou?

) *Volala nám Milena, zase je chudák nemocná, postihl ji zánět žil na noze. Takové trápení v červenci si nezaslouží, bůh je tvor potměšilý, i Holan praví: „Nevím, kdo bohům prádlo pere, však špinu z něho pijem my!“ (44/ JS→JF, 4. 7. 1986)*

) *Teploty kolem 37° jsou průvodním zjevem jedné velmi tvrdošijné varianty chřipky, která mne vloni velmi potrápila. Kupodivu rovněž na jaře. Neboť, jak praví Eliot, „Duben je nejkrutější měsíc, rodí / šeříky z mrtvé země, mísí / vzpomínku s touhou, vznítí / kořeny jarním deštěm z otupělosti.“⁴⁸ Ale prohlédnout se nechej. (39/ JS→JF, 22. 4. 1986)*

Domníváme se, že v 1) leží přechod od Z-textu ke K-textu v místě *i Holan praví*. Tím, že autor klade vše do jednoho souvětí a věty jsou v poměru slučovacím, konstruuje fikční svět,

by se nanejdýš mohlo stát, že se jako on vrátíš „do rovin“, protože vypukne válka, ale ta nevypukne, to je propaganda. (36/ JF→JS, 17. 2. 1986)

⁴⁶ Což je ostatně pro postmoderní dobu příznačné. Srov. Doležel, 2008, kap. I.

⁴⁷ Srov. Doležel, 2003, s. 202–220.

⁴⁸ Úvodní verše skladby Pustina anglického básníka, dramatika a kritika T. S. Eliota. Citován překlad J. Valji.

ve kterém platí, že zánět žil v noze Mileny Honzíkovej, osoby reálné z aktuálního světa, je šlamastyka téhož typu jako fikční svět Holanových veršů. Ba Holanův verš tu slouží jako potvrzení toho, jak je chod tohoto světa málo spravedlivý. Celý text, jak leží v ukázce 1) tedy můžeme považovat za K-text utvářející fikční svět, v němž platí, že události ve světě aktuálním, konkrétně zánět žil v noze Skácelovy přítelkyně, jsou totéž jako tvrzení pisatelovo (*bůh je tvor potměšilý*) a totéž jako svět za verši básníka Holana.

V ukázce 2) jsou naopak události z aktuálního světa (Z-část textu o chřipce) s citátem v poměru důsledkovém. Domnívám se, že i tímto je vytvářen fikční svět – a v něm platí, že příhody jako tvrdošíjná jarní chřipka jsou jedním z důsledků Eliotových veršů. Myslím, že slovem *neboť* překračuje autor právě práh do fikčního světa. A překračuje ho vpravdě postmoderně, neboť tímto důsledkovým *neboť* dojde k prolnutí světa aktuálního se světem fikčním.⁴⁹ Slučovací „postup“ v ukázce 1) a důsledkový „postup“ v ukázce 2) vede k utvoření takového alternativního světa, kde se oblast literární tvorby bere jako zdroj potvrzení našich osudů.

Skácelovy dopisy Jiřímu Friedovi ilustrují jeden možný způsob postmoderního prolínání světů – a jak k němu dochází, jak je uděláno. Že je ho docíleno začleněním citací z poezie tak, že tyto citáty jsou ve vztahu slučovacím či důsledkovým s jinými částmi textu, které bychom samy o sobě charakterizovali jakou pouze zobrazující aktuální svět (Z-texty), ale tím, jak jsou k nim přiřazeny citáty, se z celkového textu stává K-text. Je tak vytvořen fikční svět, ve kterém platí, že v poezii jsou vepsány paralely našich osudů či poezie má silu ovlivňovat dění v „našem“ aktuálním světě, může být příčinou, počátkem dění.

Zároveň můžeme, při troše nadsázky, říci, že nemusí nutně platit Doleželovo tvrzení „explicitní intertextualita, zejména citace, je pro studium literatury poměrně málo zajímavá“ (Doležel, 2003, s. 199)⁵⁰ Zde jsme s explicitní intertextualitou, citacemi, pracovali, a snad se nám podařilo nepřímo ukázat, že i použití citací může otevírat dveře do atraktivního fikčního světa. Navíc v tomto konkrétním případě vyvolává Skácelovo konstruování fikčního světa otázku po tom, co je to tedy literatura a v jakém vztahu je k našim životům. Není nakonec to, co Skácel „dělá“ v dopisech Friedovi obecnější, typické, lidské, čtenářské – totiž brát literární

⁴⁹ Srov. „Postmodernismus je epochální experiment s tvořením, dekonstrukcí a prolínáním světů. (...) v postmoderní kultuře jsou atakovány, překračovány nebo vymazávány nejen ontologické, ale i různé jiné hranice: mizí rozdíly mezi různými druhy tvorby, rozdíly mezi typy diskurzů a textů, hranice mezi přirozenými a nadpřirozenými světy, protiklad mezi kognitivní (teoretickou) a poetickou (uměleckou) činností atd. Postmodernismus vytváří říši divů, kde je všechno možné, kde každá věc může metamorfovat v každou jinou věc – vytváří lidský prostor osvobozený od všech konvencí, pravidel, tradic.“ (Doležel, 2008, s. 14)

⁵⁰ Čímž ovšem nechci zpochybňovat další Doleželova slova, a sice že „opravdovou výzvou je intertextualita implicitní, významové stopy skrytých intertextů“. Tamtéž, s. 199.

fikční světy jako rovny světu našemu aktuálnímu? Opět se tak dostáváme k Waltonovým slovům o tom, že *čtenář je takový, že tomu – fikčně – věří*. (A mnozí možná takoví, že tomu prostě věří. Nejen *fikčně* věří...)

5. Stylizace subjektu

„V dopise (a nejen v něm) nikdy nemůže být vnější svět zobrazen úplně, nelze jazykem vytvořit přesnou ‚repliku‘ světa mimojazykového. Vždy dochází k určitému výběru a uspořádání skutečnosti, k podřízení možnostem jazyka – a ke stylizaci.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 33) K. Hausenblas, jenž se oblasti stylu věnoval v mnoha pracích, užívá termínu stylizace ve čtyřech významech, přičemž pro naše zkoumání má největší význam poslední, podle autora nejčastější: stylizace je „takové zobrazení, při němž není předloha jen napodobena, ale vzniká jisté přetvoření, záměrné modifikování předlohy, a to přetvoření, jehož charakteristickým rysem bývá zjednodušení, zhuštění příznačných vlastností, jindy zase zpravidelnění tvaru atd., a tím zároveň zvýraznění určitých vlastností zobrazených jevů“ (Hausenblas, 1971, s. 46)

Stylizaci subjektu produktora/narátora označujeme termínem sebestylizace, ztvárnění subjektů odkazujících ke komunikačnímu partnerovi termínem stylizace subjektu adresáta/receptora. „Sebestylizaci chápeme (...) jako způsob, jakým je v komunikátu ztvárněn subjekt narátora, resp. produktora, tj. podobu, „obraz“, který autor prostřednictvím subjektů narátora/produktora připisuje sám sobě, jak sama sebe vykresluje, jaké si připisuje charakteristiky, co o sobě vypovídá (popř. co nikoli), a to bez ohledu na to, zda tak činí záměrně a zda jsou charakteristiky ztvárněny explicitně. (Saicová Římalová, 2005, s. 35)

Sebestylizace je pojem rozpracovaný hlavně v souvislosti s uměleckými texty (Šalda, Macura), nicméně mnoho poznatků z oblasti literární teorie lze aplikovat i na dopis, jakožto útvar stojící na pomezí stylu uměleckého, útvar oscilující mezi uměleckostí a neuměleckostí. „Na širokou uplatnitelnost autostylizace upozorňuje K. Hausenblas, který v návaznosti na zmíněnou Šaldovu práci (...) uvádí, že autostylizace se týká ‚prakticky každého jazykového projevu, v němž autorský subjekt výrazněji vystupuje do popředí‘. I při psaní dopisu zaujímá autor nejdříve určitý postoj ‚pisatele dopisu‘ (...), který se nejspíše projevuje uvědoměním si určitých záměrů, žánrových norem, charakteristik adresáta (co, komu, proč a jak chce psát...). Sebestylizaci v užším smyslu je pak možné v textu vysledovat jako sebestylizaci, ‚obraz‘, podobu subjektu narátora/produktora. Na rozdíl od uměleckého díla lze v dopise předpokládat jisté omezení volby rozmanitosti stylizací. (...) Zproblematizovaný je také předpoklad záměrnosti sebestylizace v dopise. Autor v textu ztvárňuje sám sebe, nikoli nějakou fiktivní ‚postavu‘, u níž by měl větší volnost volby při výběru charakteristik, které jí připiše. Předpokládáme, že autor vychází ze své představy o sobě, z toho, jak sám sebe vidí a jak si

přeje, aby ho viděli druzí (také je možné, že si přeje, aby jej někteří vnímali určitým způsobem a jiní zase jiným). Tento ‚obraz‘ sebe sama, přestože je neztotožnitelný s podobou ‚skutečnou‘, je na jistých reálných údajích o psychofyzické osobě autora více či méně založen. Rekonstruovat z dopisů, které složky stylizace jsou vědomé, záměrné a které neuvědomované, nezáměrné, by však bylo obtížné, ne-li nemožné.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 36–37)⁵¹

Stylizace subjektu adresáta/receptora je ‚obraz‘, „ztvárnění tohoto subjektu v komunikátu. Zahrnuje různé charakteristiky, které mu jsou připisovány, a jeho kvality, které jsou komunikátem a v komunikátu předjímaný. Vztahy k sociálním rolím, sebestytilizace a příbuzným jevům jsou podobné jako u sebestylizace.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 39) Sebestylizace a stylizace subjektu adresáta/receptora jsou úzce provázané. Rozdíl je v tom, že pisatelova znalost adresáta je menší než znalost sebe sama, tudíž může docházet k většímu zkruslení. Při volbě stylizací adresáta/receptora také hrají nezanedbatelnou roli zdvořilostní normy.

5.1 Fried – sebestylizace

Jedním z hlavních témat vzájemné korespondence JS a JF je téma zdraví – a zákonitě neduhů a nemocí. Dotazem na zdravotní stav začíná většina dopisů, přáním dobrého zdraví dopisy končívají. Téma zdraví a zdravotních potíží má ale v korespondenci nejen zdvořilostní úlohu. Jde o důležité sdílené téma, výměnu zkušeností i možnost humorem a ironií odlehčit problémy a povzbudit sebe i komunikačního partnera. Můžeme vysledovat, že téma nemoci je bližší právě Friedovi a stylizace do člověka nemocného je u něj výraznější než u Skácela a personifikace nemocí je bohatší. Stylizace do člověka starého a nemocného jde ruku v ruce se stylizací do role člověka osamělého (právě v důsledku stáří a nemocí).

Podoby, jež na sebe subjekt produktora bere, jsou rozmanité a také se často prolínají. Stylizace „Starý muž, nemocný a osamělý“ se může např. mísit se stylizací „Spisovatel a scenárista“: *Včera jsem skončil nápravný tělocvik na scénáři pro Pojara. I když se na mně určitě ještě budou chtít všelijaké menší kosmetické úpravy, jsem rád, že to mám za sebou. Přece jen mě ta práce v termínu unavovala.* (126/ JF→JS, 21. 6. 1988) Či ještě výstižněji:

⁵¹ Pojem sebestylizace či vytváření „obrazu“ není daleko od pojetí tváře ve zdvořilostní teorii Brownové a Levinsona, ale pojem tvář je užší, omezený na zdvořilost. Stylizace také „nemusí být nutně nerozporná (např. subjekt se může explicitně stylizovat do určité podoby, ale tato stylizace může být popřena obsahem jeho sdělení či jeho chováním) a (...) jejím nutným prvkem nemusí být přání, aby byla kladně přijata.“ (Saicová Římalová, 2005, s. 37)

Kdybych byl silnější, zdravější, začal bych román, který vím až do konce. (145/ JF→JS, 19. 10. 1988)

Vzhledem k tomu, že velký prostor v korespondenci zaujímá téma politického dění, domácího i světového, mohli bychom u obou pisatelů vymezit sebestylizaci „Občan“. Nakonec bereme tuhle roli jako součást role „Starý muž, nemocný a osamělý“ (u JF), resp. „Starý muž, názorově osamělý“ (u JS), neboť oba pisatelé zdůrazňují, že jejich optika, jíž hledí na politické (i kulturněpolitické) události, je důsledkem právě na jejich věku (a z něho plynoucích zkušeností).

5.1.1 Starý muž, nemocný a osamělý

JF vytváří a udržuje obraz člověka nemocného, nemocemi zkoušeného a v jejich područí trpícího i s nemocemi bojujícího. Nemoci, neduhy a nemocné tělo jsou personifikovány jako (zákeřný) nepřítel člověka, s nímž je sváděn každodenní boj:

Od těch cest do Prachatic, na bratrův pohřeb a na úřady, kde se pohřbívá i jeho skromný majetek, jsem se pokud možno ještě zhoršil a nějak se nemohu vyhrabat z bažiny. (180/ JF→BS, 16. 5. 1989) *Ptáš se, jak se mám. Moc dobře ne. Angina pectoris už se dovede postarat⁵², aby člověk neměl moc velké iluze. Zrovna jsem byl u doktora a mám zase vyšší tlak.* (28/ JF→JS, 18. 11. 1985) *Před chvílí jsem se vrátil z procházky – oteplilo se, a tak jsem si poprvé po 14 dnech troufl⁵³ na chvilku ven. Dopadlo to dost špatně, už po 100 metrech jsem měl hrudník plný nepřátelství, mizerně se mi dýchalo a byl jsem rád, když jsem se po souboji se 130 schody zase ocitl zpátky v kuchyni. (68/ JF→JS, 8. 2. 1987) Častokrát JF píše, že raději nebude sdělovat podrobnosti a odmítá popisovat svůj zdravotní stav podrobněji: *Raport o své tělesné schránce vynechávám, o tak mocném nepříteli je asi lepší neříkat nic špatného. (88/ JF→JS, 14. 7. 1987) Mnohdy to má rozměr zdvořilostní, pisatel nechce adresáta „obtěžovat“ nepřijemnostmi. Přes tuto opakovanou a zdůrazňovanou tendenci – nezabíhat do detailů – je to JF, kdo se o zdravotním stavu více rozepisuje.**

Objevuje se i motiv temných sil a blízké smrti: *Mně teď nemoc připadá jako ten les v Macbethovi, co se dal na pochod; a najednou je tu obklíčení, najednou je to tu. (168/ JF→JS, 6. 3. 1989)*

Fried vytváří obraz člověka, ke kterému nemoci prostě patří, které jeho život utvářely už od mládí, a se stopou ironie vzniká **obraz hypochondra**, pro kterého jsou nemoci vítaným

⁵² Řečeno s Lakoffem a Johnsonem, nemoc je personifikována a metaforou je NEMOC/NEMOCNÉ TĚLO JE NEPŘÍTEL/PROTIVNÍK (nikoli pouhé NEMOC/NEMOCNÉ TĚLO JE ČLOVĚK. (Lakoff; Johnson, 1980, česky 2002, s. 47–48)

⁵³ Vidíme, že i sloveso *troufl jsem si* ukazuje ke konceptu nerovného boje s nepřitelem.

tématem, ale díky nemocem získává pozornost druhých: *Pokud jde o tvé zdravotní potíže, vyprávěl jsem si o nich s Boženkou a pranic se mi nelíbí, že už i ty nemáš dech na pochody. Neměl bys podniknout něco lázeňsky rozumného? Nemůžeme přece krempírovat oba; potřebuju, aby ti bylo líp než mně; kromě toho jsem už od mládí žárlivě zvyklý, že na stonání (a tedy také na utěšování) mám monopol.* (137/ JF→JS, 17. 8. 1988) Ke stylizaci do hypochondra patří i jakýsi trpký a ironický pesimismus: *Byl jsem na kontrole. Jakési dvě křivky EKG se jim nelíbí, moje angina pectoris prý není stabilizovaná (čti: vyvíjí se k horšímu). Zkoušejí jiné léky. Lhal bych, kdybych řekl, že mám v těchto dnech duševní rovnováhu.* (145/ JF→JS, 19. 10. 1988) *Mám v bytě zimu, drkotám, můj katalog chorob se rozmnožil o gicht v obou nohou – proto ta touha po jaru.* (155/ JF→JS, 16. 12. 1988)

Nemoci jsou pro tuto Friedovu stylizaci něčím, na čem si subjekt zakládá, co k jeho životu neodmyslitelně patří –, a hovoří o nich i s jistou něhou. Z *Tvého psaní* (z plicního sanatoria, pozn. HK) *na mě dechlo domovem, povaloval jsem se po podobných zařízeních doslova celá léta a zbyla mi z toho kromě celoživotní poznamenanosti na těle hlavně velká náklonnost k „horizontální poloze“, o které pořád ještě nevím, jestli je to prokletí, nebo dobrodíní.* (36/ JF→JS, 17. 2. 1986) Můžeme tedy pozorovat nejen sebestylizaci „Nemocný člověk“, ale i stylizaci do role hypochondra, přičemž subjekt sám si tuto stylizaci uvědomuje a částečně roli ironizuje: *Nejhorší na chronických chorobách je to, že nakonec udělají z člověka jakéhosi pomurého Narcise (pokud vůbec je představitelný Narcis, který si je protivný).* (28/ JF→JS, 18. 11. 1985)

Jde-li o sebestylizaci do role člověka osamělého, užívá JF opakovaně slov *vězeň, samovazba, samotka, nora, brloh* apod., využívá tedy různých přirovnání, která nejsou lichotivá. Ovšem i tuto stylizaci můžeme vnímat jako do jisté míry ironickou. *Neopouštím prakticky svou noru, ve které je mi zima, a tak o lehkém zemětřesení posledních dnů v našem sídelním městě mám jen o pár telefonátů víc informací, než kdybych seděl někde v Grónsku a poslouchal rádio.* (161/ JF→JS, 1. 2. 1989) *... zahanbil jsi mě: napsal jsi mi dřív, než jsem odpověděl na Tvůj poslední dopis. A potěšil jsi mě: vzpomněl sis na mě bez ohledu na to. Byl jsem zrovna velice sám, několik dní bez přestávky ve svém bunkru, a moc jsem potřeboval přátelské slovo.* (59/ JF→JS, 12. 11. 1986) *Ale v mé samovazbě je návštěva vzácná ...* (104/ JF→JS, 10. 12. 1987)

Obraz člověka starého je mnohdy vytvářen kontrastem, kdy pisatel vedle sebe klade představu toho, jak by měl smýšlet a o co by se měl zajímat, myšleno když už je přece starý, zároveň ale dokládá, že tuto představu nenaplnuje, a podivuje se nad tím.

Velice se divím, jak důležité místo a kolik místa zabírá v mých rozhovorech i v korespondenci s tebou politika. Vůbec to neodpovídá skutečnosti, nemoc a přibývající věk velice oslabily můj zájem o budoucnost, který je v politice přece základní, a tak se daleko spíš zabývám docela jiným časem, než je ten dějepisný, tím vodním časem, ve kterém se jezdí proti proudu času na lodičce paměti, aby se znovu našly obličejové tváře lidí, kteří už odešli, a veliký význam všelijakých setkání aneb pouhých událostí ve smyslech, které se mi dřív zdály docela banální a nicotné. (167/ JF→JS, 2. 3. 1989) Vyčlenění a nemožnost ovlivnit budoucnost se promítá do motivu figury ležící mimo šachovnici: Nevím, proč mě vlastně pořád zajímá ten příběh lidstva; už jsem dávno figura, která leží vedle šachovnice, a kdybych byl zbožný, musel bych přece říci, že zbytek mého života už je daleko víc můj soukromý rozhovor s Pánem Bohem než se spoluobčany. (192/ JF→JS, 18. 7. 1989)

Podobný, ještě intenzivnější údiv nalezneme v líčení příhody, kdy JF potkal ve svém rodišti dávnou spolužačku. Sebestylizace do role člověka starého se tu manifestuje i díky stylizaci oné spolužačky: Měl jsem velký zážitek: potkal jsem spolužačku, kterou jsem neviděl 40 let. To je doba dlouhá tak, že je to jako potkat nebožtíka-revenanta: byl jsem z toho podivně vzrušený a fascinovaný a pořád se k tomu vracím. (...) hovořili jsme lehce a samozřejmě a oba jsme přitom na sebe koukali jako fantom na fantoma. Není pravděpodobné, že se ještě někdy sejdem – a tak se vrátila jako Eurydice na onen svět. Bylo to okultní a přízračné. (51/ JF→JS, 1. 9. 1986)

Stylizace do člověka starého je realizována i identifikací s nějakým obecnějším, ne vždy plně konkretizovaným *my* (popř. *my všichni*), jde o zdůraznění příslušnosti k jisté generaci, k jisté sociální skupině, a je zřejmé, že do tohoto *my* je zahrnut i adresát. U rakve stáli myslivci, nakonec se trouvalo velké halali. Bylo nás tam pár starých pamětníků starého Svazu, všichni už víceméně kandidáti na rakev. (56/ JF→JS, 20. 10. 1986) Na pohřeb přijel houfeček lidí stejně starých jako můj bratr, stáli tam jako zbytek vymírající rasy, ke které taky patřím. (174/ JF→JS, 25. 3. 1989) Mám radost z jara, takovou, jakou jsem dávno nepocítil, mnoho se toulám v zahrádkách na předměstí. Mnohokrát v životě jsem jaro promeškal a teď je mi to dost líto. Mnoho jsme toho promeškali. (38/ JF→JS, 11. 4. 1986) Je však nutno zdůraznit, že taková stylizace je mnohem více charakteristická pro JS. U JF je častější stylizace „soliterní“, jako např. Já jsem jak vytahaná guma v trenýrkách. (131, JF→JS, 23. 7. 1988)⁵⁴

⁵⁴ Srov. se stylem JS: Všimnul jsem si, že ve stáří už toho víme čím dál méně. Anebo příliš mnoho. (95/ JS→JF, 21. 9. 1987) Slyšel jsem, že tě pokouší játra, nic si z toho nedělej, jsme všichni ojetí jako stará auta, však jsme taky jezdili po všelijakých silnicích a dálnicích jsme se vyhýbali. (97/ JS→JF, 20. 10. 1987)

Součástí stylizace „Starý muž, nemocný a osamělý“ je i sebestylizace do člověka osamělého nejen fyzicky, nýbrž i názorově. Tato stylizace je ovšem mnohem výraznější u Skácela, u Frieda opět dominuje „soliterní“ stylizace, kdežto Skácel tíhne k zobecňujícímu plurálu. *Vím, že nejsem schopen domyslet tuhle hodinu dějin, nemám na to ani hlavu, ani informace, ani ekonomické vzdělání (...) S novou vědeckou revolucí, která vůbec není jenom nová parola, ale opravdově znamená startu nové epochy, zřejmě vzniká cosi, co pro člověka, jako jsem já, a pro jeho nástroje je nedostupné; připadám si často, jako že chodím mezi Marťany v chodském kroji. Dost mě to trápí, že nejsem schopný vylézt na nějakou vysokou borovici a podívat se, kde vlastně bloudím – a jestli je vůbec vidět světylko (pernikové chaloupky, kde nakonec zase bydlí lidojedi).* (158/ JF→JS, 19. 1. 1989).

5.1.2 Spisovatel a scenárista

Jak už jsme naznačili v pojednání o sebekritické a „sebeupozadující“ zdvořilostní strategii v kap. 2, JF sebe zobrazuje jako autora ne dobrého, podřadného, stojícího na periferii spisovatelské obce. V porovnání se stylizací adresáta – s ohledem na jeho básnické dílo – pak vzniká silná asymetrie. Sebe jako autora JF zatracuje, Skácela naopak oceňuje vždy, když je k tomu příležitost.⁵⁵

Lexikální prostředky, které JF volí při sebestylizaci do role (špatného) autora – nenajdeme rozdíl mezi JF jakožto autorem próz a JF jako scenáristou a dramaturgem – bývají i velmi expresivní: *Moc se mluví o Rzounkově knížce o literatuře po roce 45 až po naše dny. Milena Honzíková běsní. Já jsem tam naprosto zašlápnutý kramflekem v divném spojení s jinou ponravou A. Klimentem a Ty prý jsi jen na jednom místě zmíněný.* (19/ JF→JS, 2. 4. 1985) *Protože v Poljance taky ležel chudák Wolker, chtěl bych Ti odpovědět na Tvůj dotaz, kdy se můj výplod o něm bude hrát. Moc brzo to nebude, v příštím roce teprve začnou natáčet. Mám z toho hrůzu. Jestli je v tom něco dobrého, je to přesně to, co televize nutně odseká. Dobře mi tak.* (28/ JF→JS, 18. 11. 1985) *Drápu se ve scénáři o Jiřím Wolkrovi a práce mi jde jako psovi pastva. Všechno o něm a o lidech okolo jsem přečetl, a co mě skutečně zaujalo, bohužel nemohu použít. Musí vzniknout aspoň trochu pomníček.* (19/ JF→JS, 2. 4. 1985)

Tato sebeodsuzující strategie je pak doplňována strategií „skromně nesmělou“, kdy se JF obrací na adresáta jakožto na autoritu, hierarchicky výše postavenou, která mu má s dílem a jeho posouzením pomoci: *Janku, byl bych moc rád, kdyby sis mohl znovu přečíst Časovou*

⁵⁵ „Když si v roce 1982 začali psát, byli to samozřejmě hotoví lidé i hotoví autoři. Byli rovnocenní korespondenti, ale jako autoři si rovni nebyli. Fried to věděl a sporadicky to také Skácelovi – k jeho nelibosti – dával najevo.“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 258)

tíseň a poradit mi, co s ní. (...) Možná, že v ní jsou místa, která skutečně něco sdělují. Asi jich ale bude málo. Vcelku si myslím, že bez ohledu na roli, kterou kupodivu ve své době sehrála, je to literatura nepravdivá, neužitečná, reedice nehodná. Pomoz mi svým názorem. Je jasné, že s jinou mojí knížkou se o mém reedičním návratu vůbec nedá mluvit. (147/ JF→JS, 5. 11. 1988)

Snad ve snaze o zrušení hierarchie „lepší autor vs. horší autor“ JF nachází ve své roli, (kterou si ovšem důslednou sebestylizací v dopisech tvoří sám) i výhodu, pokud jde o nepříjemnou pozornost věnovanou korespondentům ze strany Svazu čs. spisovatelů. Nicméně taková sebestylizace působí, zvláště v sousedství dalších pasáží na téma „já-autor“, poněkud křečovitým dojmem, neboť proti sobě stojí obraz „jsem se sebou nespokojený“ (viz výše) a (v následující ukázce) obraz „jsem se svým spisovatelským osudem smířený“: *Jsem na tom o něco líp než ty, protože o mně už nikdo nic neví, nic důležitého jsem taky nenapsal, kdežto tvůj věhlas, dnes už přímo nestorský, má eo ipso taky značnou propagandistickou váhu. To oni vědí.* (104/ JF→JS, 10. 12. 1987)

5.2 Friedova stylizace adresáta

Již jsme zmínili, že JF vytváří sebestylizací asymetrický vztah, hierarchii v oblasti literární tvorby pisatelů, sebe prezentuje jako autora špatného, adresáta jako autora dobrého. Navíc je JS Friedem brán jako autorita, jejíž názor a poradní hlas má velkou váhu. *Nedávno mi dala číst Tereška Brdečková (dcera Jiřího Brdečky) své verše – asi 20 trojverší – a zdálo se mi, že nejmiň čtvrtina je pozoruhodná. Koncentráty. A taky malé koncentráky. Počkám, až mi zase něco ukáže, a pak Tě poprosím, abys mě korigoval, jestli se nemýlím. Není v tom ani stopa fejetonistiky.* (59/ JF→JS, 12. 11. 1986) Tato stylizace je v rozporu s dlouhými Friedovými pasážemi, v nichž rozebírá různá literární díla. V názorech na knihy a produkty kultury vůbec jsou si pisatelé rovni, jde o diskuse, v nichž si jsou rovnými partnery, tedy tato stylizace – Skácela do pozice autority – není paušální, ale nelze ji opominout. (A připomeňme na tomto místě už zmíněnou Friedovu prosbu o radu v otázce reedice Časové tíseň – viz výše.)

Jednu z výrazných stylizací adresáta bychom mohli nazvat „jsi vynikající básník“, která jde samozřejmě ruku v ruce s Friedovou stylizací do role Skácelova obdivovatele. *Přečetl jsem minulý týden Tvoje Buková křídla. Jsou tam dokonalé věci a jsem Ti za ně vděčný.* (59/ JF→JS, 12. 11. 1986) *Milý Honzo, moc Ti děkuju za knížku; jsi básník pravý mezi nepravými, co říkáš, to člověka tajemně pokouší a nejde z mysli. Třeba Tvůj chlapec se švihadlem, jaký to je nález a vynález! Šťastně mě zamrazilo nad tímto dětstvím, na tolik*

znepokojivých způsobů opsanou sférou; je to jako uštknutí, co všechno to znamená. Ale Ty přece dobře víš, co dovedeš. (11/ JF→JS, 21. 12. 1982) JF nejenže adresáta oslavuje, ale konkrétně rozebírá jeho tvorbu ze svého úhlu pohledu: „Oříšky“ jsou pro mě docela nové. Možná tě to překvapí, ale můj hlavní pocit při četbě je veselý, něco se ve mně po uvolnění směje. Je to stejný smích, jako když je člověk svědkem skvělého výkonu lehkého atleta (smích po tom výkonu). Myslím, že napsat takovýmhle způsobem dvě stovky čtyřverší je kromě jiného (kromě něčeho velmi, velmi jiného) velký a bravurní výkon, že je tu, ať už záměrná, anebo z věci prostě vyplynuvší výzva překážkám, virtuózní výzva samolibým božstvům formy a opovážlivá manifestace síly a mohoucnosti. (12/ JF→JS, 21. 5. 1984) Dělám chybu, že nečtu žádné nové básníky? Možná. Co občas přeletím v novinách, je po Tobě (a po Tvých předcích a předchůdcích) žalostné plechové zboží. (30/ JF→JS, 3. 12. 1985)

Tato stylizace se nevztahuje úzce jen ke Skácelovi jako k básníkovi, nýbrž jako k literátovi celkově: Nedávno jsem si četl Liehmovy rozhovory „Generace“ – šlo to do skladu nebo do stoupy, ale Fikar mi tenkrát dal proti podpisu svázané obtahy. Máš tam hezkou karikaturu od A. H. Všechno, co říkáš, do dneška drží a Tvoje poznámky o próze jsou vynikající. Je to smutná knížka, když víme, jakých přišlo skoro 20 let. (51/ JF→JS, 1. 9. 1986)

Zájem o Skácelovu tvorbu vyjadřuje JF často, tedy se velice často překrývá stylizace adresáta „Básník“ a „Přítel“: Zdravím Tě něžně. Pošli mi nějaké své nové verše. Co z Tebe mám, čtu pořád dokola. Bohužel nemám Tvé první dvě knížky; moc jsem se stěhoval. (66/ JF→JS, 24. 1. 1987). Taková stylizace funguje jen směrem od Frieda ke Skácelovi, jednak Skácel projevuje méně zájmu o přítelovu tvorbu (což je asi logické, když většinu próz napsal JF v šedesátých letech), a pak projevuje svůj zájem jinak – přátelskou účastí, ne „fanouškovským“ obdivem, např. často zdůrazňuje, že s problémy, jež JF v psaní scénářů zažívá, také zná a dovede si je představit. Naopak JF svou prozaickou i básnickou zkušenost umenšuje a dává přednost roli obdivovatele a Skácelovi připisuje roli klasika, s nímž má tu čest si dopisovat.

Pro lepší představu této stylizace uvedme ještě několik ukázek. Měl jsem radost, že ses ocitl v Lit-parádě Kmene. Byl to jediný důležitý fakt toho čísla, tiskoviny jinak značně žalostné. Lidi velice ocenili tvůj návrat mezi hodnoty zjevné a také byl připomenut Host. Jenom jaksi trochu tonou v nejistotě, jestli už jsi vstoupil do spolku, nebo ne. (118/ JF→JS, 28. 4. 1988) O představení divadla Na Provázku, které JF v Praze zhlédl a ve kterém byly zapracovány Skácelovy verše, podává JF obšírnou zprávu, analyzuje, jak bylo se Skácelovými varši naloženo, přirovnává to i k adaptacím jiných autorů (vedle Skácela klade Prevérta, Rilka či Šrámka). Zprávu podává zároveň z pozice (roztřpeného) obdivovatele, zároveň z pozice

odborníka, jenž prací s texty živi: *Protože většinu Tvých básní dovedu nazpaměť, aspoň v tom smyslu, že mi stačí první verš, abych věděl, co se dál v básni stane, čekal jsem pořád v hrůze, k jaké vraždě zase dojde. „Mrzáček času přítomného“ byl řečený jen tak mimochodem, asi jako že máš kafe v troubě.(...) Přišlo taky „zdivadelnění“ – připadalo mi hodně ilustrativní, bez invence, k Tvé poezii není třeba ani houpat hodinkami na řetízku, ani piglovat zástěru. – Možná, že máš na to představení jiný názor a já jsem možná víc rozčilený než soudný, ale protože ses už jednou provinil a napsal řadu básní, které jsou mi drahé, byl jsem samozřejmě rozčilený kvůli Tobě, vrátil jsem se domů a tiše si v tobě četl. Kouzlo se zase dostavilo – a kravaty, které visí na vnitřní straně dveří od skříně, zase znamenaly právě to, co tajemně a bohatě znamenají (36/ JF→JS, 17. 2. 1986)*

Zcela jinak vypadá stylizace adresáta, pokud jsou tématem nemoci a zdravotní stav. Adresát je v tomto případě stylizován do role člověka, kterého JF trochu podezřívá, že se o své zdraví málo zajímá, málo ho konzultuje s lékaři. Také je explicitně řečeno, že se adresát málo svěruje, co se zdravotních potíží týče, a tímto mlčením či nedostatečným informováním (otevřením se) partnera trápí a dělá mu starost. *Protože si nikdy nestěžuješ, i Tvoje velmi zdrženlivé přiznání dýchacích potíží mi však brání být úplně bezstarostný. Já dobrý nejsem a uvádět detaily byla by jen zbytečná popisnost. (102/ JF→JS, 24. 11. 1987)*

Že je adresát podezříván z mírného hazardování se svým zdravím, či spíše ze sklonu potíže neřešit, vidíme na Friedových slovech „tentokrát neimprovizuji“ a „všechno se vyležet nedá“: *Prosím tě, jestli máš doktora, kterému aspoň trochu důvěřuješ, tentokrát neimprovizuji a svěř se mu, oni sice nejsou žádní kouzelníci a my jsme bohužel zanedbané oldtimery, ale víceméně seštelovat motor přece jen dovedou. (188/ JF→JS, 21. 6. 1989) Tvůj kašel, tvoje rozestlaná postel a nedostatek lékařského dohledu mi dělají starosti. Všechno se vyležet nedá. Doufám, že se váš doktor brzy vrátí, potřebujete ho zřejmě oba, ty i Boženka. Ostatně jí už jsem o tom psal. (192/ JF→JS, 18. 7. 1989)*

Tato stylizace adresáta umožňuje pisateli zaujmout roli rádce, který adresáta nabádá, co by měl pro zlepšení svého stavu učinit – zejména mu doporučuje svěřit se do péče lékařů. *... skoro současně s tvým posledním dopisem přišel i dopis od Boženky. Oba dva mě zneklidnily: jako ty o ni, dělá si ona velkou starost o tebe. Napiš mi brzy, co říkají lékaři. Protože říkáš, že se chystáš do Prahy, usuzuju z toho, že ses z té cesty už přece jen trochu zmátořil; přesto si ale myslím, že by se měli znovu podívat, jak se chová ta arytmie, co ti našli ještě před tvým odjezdem. (190/ JF→JS, 30. 6. 1989)*

5.3 Skácel – sebestylizace

J. Opelík o Skácelově stylu píše: „Vskutku, jeví se Skácelův epistolografický projev jako uzavřenější, zamklější, přímočařejší, rozhodnější, syntetičtější, zatímco Friedův jako sdílnější, povídavější, klikatější, přemítavější, analytičtější. Skácel jednoduše věci ví, kdežto Fried o nich uvažuje – Fried by si jistě netroufl napsat větu, která se u Skácela v obměnách opakuje: ‚... už toho o životě vím příliš‘. Kde Fried spíše vrství, tam Skácel spíše završuje – má blíž k soudu, je jediným uzlem hotových a vyhraněných názorů (a proto se v tomto korespondenčním souboru mýlí častěji nežli Fried).“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 263) Skutečně, Skácel tíhne ke stylizaci jakéhosi zkušeného muže (starce), který již má na život a běh světa ucelený, hotový názor. Ruku v ruce s tímhle rysem jde i jeho časté generalizování – jestliže Fried, a v tom dejme Jiřímu Opelíkovi za pravdu, by jen stěží napsal „už toho vím o životě příliš“, stejně těžko by napsal to, co Skácel běžně, a sice adresáta automaticky započítávajícího do podmětu „už toho víme o životě příliš“. Generalizace tohoto typu je pro Skácela typická.

Na určitou bipolárnost ve Skácelově sebestylizaci upozorňuje J. Opelík: „Rozpaky vzbuzuje jeho (*Skácelova – pozn. HK*) autostylizace (kterou Fried akceptoval), jíž se prohlásil za ‚bytostného plebejce‘. Svým způsobem měl na ni ovšem právo, a to nejen pokud myslel na její původní sociální obsah (chudoba, nemožnost podílet se na správě věcí veřejných) nebo na drsnou školu života, kterou prošel; cítil se k ní zřejmě oprávněn i uvědomovanou schopností nazírat život intuitivně hodně zespoda, od kořenů, od země, od příčin, od podstat, od jistot. Jinou svou autostylizací se však Skácel hlásil k panu Bergeretovi z Franceovy tetralogie *Historie našich dnů*, a to jistě žádný plebejec nebyl, nýbrž nekonvenční, osamělý, v pochybách žijící humanista.“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 263–264)

5.3.1 Starý muž, názorově osamělý

Jestliže Fried při autostylizaci zdůrazňuje své nemoci, Skácel zdůrazňuje spíše stáří a únavu životem – a to, co zmiňuje J. Opelík (viz výše), že „už toho ví příliš“. JS velmi často užívá plurálu, nikoli první osoby singuláru. *Jsme už celí porouchaní, není to jenom stáří, bylo toho všeho moc, bylo toho na jeden lidský život příliš.* (63/ JS→JF, 9. 1. 1987) *La vie est une chose sale, mon vieux!*⁵⁶ *A leze mi někdy krkem. „Kde je ta zem, kde oranž rozkvétá,“ jak to z Goetha přeložil můj profesor němčiny na střední škole, kdo snědl mandarinky z Taominy? Je už toho všeho trochu moc a podobáme se svojí bolesti (à notre douleur), jak kdesi napsal*

⁵⁶ *Život je špinavá věc, můj starý.*

pan ministr André Malraux. (11/ JS→JF, 29. 2. 1984) *Všechno je tak, jak píšeš, a je to bída a marasmus. Byli jsme už mnohokrát podvedeni a budeme asi podváděni dál. Ne asi, ale jistě. A co se občas u nás přeče jenom drobtáko podaří, tak ne proto, ale přesto. (...) Milý Jirko, přestáváme tomuto světu rozumět, nebo mu už rozumíme příliš – a to je ještě horší.* (86/ JS→JF, 18. 6. 1987) *Pracuji teď velice pomalu a nedovedu rozeznat, do jaké míry to zaviňuje moje přirozená lenost. Možná je to tím, že už toho o životě vím příliš, a vím, že marně. Když ne příliš, tak aspoň mnoho. Ale asi přeče jenom příliš.* (91/ JS→JF, 11. 8. 1987) *Všimnul jsem si, že ve stáří už toho víme čím dál méně. Anebo příliš mnoho.* (95/ JS→JF, 21. 9. 1987)

Tato stylizace do role starého unaveného muže se ovšem neobejde bez ironie. *Ostatně, smrt je asi jediná věc, které se člověk opravdu dočká. Ale nejsem nijak smutný, jenom tak mírně.* (45/ JS→JF, 7. 7. 1986) *Byl jsem teď na pohřbu svého bratra v Jeseníku, vyslechl jsem mnoho lží nad jeho rakví, a tak mi napadlo (a tvá poznámka o Otčenáškově pohřbu mi to teď připomíná), že pořád chodíme na všelijaké pohřby a na ten vlastní se pak nemůžeme dostavit.* (84/ JS→JF, 29. 5. 1987)

Pisatel se sice stylizuje do role muže starého a unaveného, zároveň je ale na svět stále zvědavý a bere ho s humorem sobě vlastním: *Nejvíc mne tam zaujal nápis na pisoáru studentských kolejí v Heidelbergu: „Goethe ist tod, Schiller ist tod und mir ist auch ganz schlecht.“* (14/ JS→JF, 15. 8. 1984) *Za týden se vracím do Brna, do konce roku bych měl mít něco hotového, ale nevím, jestli budu mít dost sil a vůle. Bůh je mrtev, marxismus v krizi a mně se taky zrovna moc nedaří.* (49/ JS→JF, 24. 8. 1986) *Jak vidíš, stávám se cynickým, ale to jenom časem a následkem špatného počasí. To víš, „i babička stará / je na sluníčku ráda“.* (21/ JS→JF, 28. 4. 1985)

Stárnutí má v Skácelově sebestylizaci jak rozměr ironický a humorný, tak melancholický. *I v Brně je jaro plné milostí a lavičky v parcích jsou obsazeny dlouho za půlnoc. Sebe jsem na nich už nezahlédl.* (40/ JS→JF, 4. 5. 1986) *Taky na mne naléhají choroby. Cítím, že stárnu, je mi někdy jako stromům na podzim.* *Jenom zlata nemám na sobě tolik jako kaštany v říjnu.* (47/ JS→JF, 1. 8. 1986) *Rok spěje ke konci, jablka se letos téměř neurodila a ve starých zahradách je až příliš podzim. Ve starých zahradách i v nás.* (99/ JS→JF, 28. 10. 1987)

Pokud píše JS o nemocech, píše vlastně opět o únavě, ne jako JF o bolesti. *Milý Jirko, tak se mi zdá, že nás už všechny zdraví spíše souží, než slouží. Při dnešní úrovni služeb v ČSSR to není nic divného a výjimečného. Já jsem z toho letního marodování vyhrabal, ale jsem unavený jako starý kůň. Už bych se nejraději jenom popásal na sluníčku stranou stáda, ale travička je řídká.* (4/ JS→JF, 23. 11. 1983)

Velmi charakteristická je sebestylizace do člověka názorově opuštěného. JF spíše zaujímá roli člověka fyzicky opuštěného, JS však zdůrazňuje názorové odcizení, jež ho dělí od ostatních lidí – pochopitelně JF je světlou výjimkou. *Měj se hezky, Jirko, moc se na Tebe těším, rozumím si teď s málokým.* (87/ JS→JF, 6. 7. 1987) *Škoda, že jsi tak daleko. Nemám v Brně dnes nikoho, až na několik mladých lidí, ale myslím, že spíš rozumím já jim než oni mně.* (105/ JS→JF, 16. 12. 1987) *Nikoho v Brně nemám. Stýkám se sice s několika mladými lidmi, kterým velmi rozumím, ale kteří nemohou rozumět nám. Mají ještě k smrti příliš daleko, než aby mohli pochopit nás i svět a život.* (150/ JS→JF, 24. 11. 1988) Součástí této stylizace je i mlčení, k němuž se JS uchyluje, aby propast nepochopení ještě nezvětšoval: *Já se o politice s lidmi moc nebavím. Nemá to smysl a kromě toho se ze mne stal politický ateista.* (193/ JS→JF, 21. 7. 1989)

Stylizace do osamělých lidí, jež nenacházejí porozumění u ostatních a nenalézají s nimi společnou řeč, zahrnuje i Skácelovu manželku Boženu. A JS dává „chopením se“ této role za pravdu těm, kteří jeho a jeho ženu považují za podiviny, přijímá tuto roli, tuto vyčleněnou pozici, místo na periferii. *Připadáme si se ženou často velice osamělí a plot mezi námi a lidmi roste do výšky. Někdy musíme vystupovat na špičky, abysme přes něj viděli. Jsme považováni za podiviny, asi právem. Jaksi se nám nechce šlapat v zástupu, ba ani naplivat na všechno, co se od války udělalo, i když nežijeme zrovna v teple. A doba nás tísní. A bere za hrdlo.* (57/ JS→JF, 29. 10. 1985) Z této ukázky by bylo možné soudit, že nakonec není subjekt s pozicí na společenském okraji tak nespokojen, neboť mu umožňuje mít svou vnitřní svobodu a nenutí ho přizpůsobovat se hlavnímu proudu.

K názorové osamělosti nakonec poukazuje i stylizace do „pana Bergereta“, již zmiňoval J. Opelík: *Ten příklon ke katolicismu, nemodernímu, zaostalému, si ovšem způsobila strana sama. (...) Stojí za to si v tomto punktu znovu přečíst Franceho „Histroii našich dnů“.* *Abbé Guirel, prefekt atd. A my, ubozí Bergeretové ...* (119/ JS→JF, 4. 5. 1988)

Explicitně JS sám sebe také nazývá „pesimistickým optimistou“. *Každý den je dobrý. Znova můj pesimistický optimismus, ale to je jediný úhel pohledu, z kterého se člověk může dívat na svět a neobelhávat sebe i druhé.* (143/ JS→JF, 1. 10. 1988)

5.3.2 Básník a literát

Oproti JF není JS tak drtivě sebekritický, co se týče vlastní literární tvorby. Také umí s nadsázkou a humorem své dílo trochu shodit, ale jiným stylem, než jak to dělá JF. *V MF to nedopadlo. Bojí se. Vezmu knížku od nich a zkusím to v brněnském Bloku. Anebo ji strčím do šuplíku, protože kamna nemáme. To nejspíš.* (57/ JS→JF, 29. 10. 1986) JS si spíše od své

tvorby zachovává věčný odstup, a pokud o ní píše, tak bez spíše bez emocí, které nacházíme u JF a jeho rádků o vlastním díle, jen se skromným potěšením či radostí. *Pošlu ti svoji první knížku. Já jsem ji už neměl, ale nějací studenti si ji opsali a darovali mně dva průklepy. Vyšla před třiceti lety a čti ji showivavě; něco v ní snad přece jenom zbylo. Nemám pocit, že bych se za ni musel dnes stydět.* (67/ JS→JF, 3. 2. 1987) *Knížka je vyprodaná. Z toho mám jakousi radost, ale velmi tichou a rozpačitou. Ta, kterou bych teď rád napsal, by se měla obírat především lidským nitrem. Je to těžké a v dnešní době neatraktivní. Ale právě proto se o to pokusím. Moc toho však už asi nedokážu. Nejráději ze všeho bych seděl v parku a díval se na stromy, moje staré kamarády ještě z dětských časů. Myslím, že mně porozumíš.* (119/ JS→JF, 4. 5. 1988)

I jako básník se JS cítí být osamělý a stojící na okraji: *Jak pokračují moje básničky? Jde mi to ztuha, někdy si říkám, že to řemeslo pověším na hřebík. A zjišťuji také, že jsem zůstal moc sám, že generaci přede mnou překážím jako hruška v širém poli traktoristům.* (146/ JS→JF, 24. 10. 1988)

Věcnost, klid a mírný odstup asi nejlépe charakterizují to, jak JS sám sebe stylizuje jako spisovatele a básníka. Někdy postavení básníka ironizuje. *O knížku v MF mám strach. Měla vyjít už vloni, pak byla ohlášena na první čtvrtletí 84, teď ji zase odložili, prý na duben. Byli rozpačití, nikoliv zlí, a krčili rameny. Uvidíme. „Čert mi to napískal státi se na Rusi básníkem,“ řekl kdysi Puškin.* (11/ JS→JF, 29. 2. 1984) Nicméně se i ostře vymezuje vůči oficiálně přijímaným a hojně vydávaným autorům a naznačuje, že on je autorem jiné kategorie, nikoli profesionálním literátem chrlícím knihu za knihou. Je patrné, že na tomto postavení si zakládá (to připomíná jistě Skácelovo uspokojení z názorového osamění – viz výše). *Sebrané spisy nebudou a to je v přítomné situaci jenom dobré. Moc toho k „sebrání“ není. Nikdy jsem nebyl zbytečně „pilný“ a vždy jsem sám sebe podezřívával, než si věřil, a bránil se tomu, aby se ze mne stal LITERÁT. A nejmenuji se Jarmila Loukotková nebo dokonce Skála Ivan. Ale přece jen mě skromně těší, že si mladí lidé mé starší knížky opisují a xeroxují. Jednu takovou jsem ti poslal, tu první a nejstarší.* (70/ JS→JF, 22. 2. 1987)

Můžeme pozorovat mírný rozpor, na jednu stranu se JS-básník straní pozornosti a preferuje jakousi „věrnost sobě“ před oficiální slávou, na straně druhé je patrné, že ho přízeň čtenářů, zvláště mladých, těší – a že si je vědom, jak podstatnou roli pro mnoho (nejen) Brňanů zaujímá: *... k tomu Sýsovi jenom to, že dva měsíce před ním jsem měl besedu v tom sále jako on. To se v Brně pamatuje a mnoho lidí se baví. Obávám se, že ten člověk je v mnohém pro svou generaci typický. V tom se bohužel nemýlíš. A zatímco se o mě paranoicky*

otírá v *Kmeni*, ve *Tvorbě* vyšla k mému údivu velice slušná kritika na mou knížku. (125/ JS→JF, 11. 6. 1988)

5.4 Skácelova stylizace adresáta

Skácelova stylizace adresáta je neoddělitelná od toho, jakým způsobem sám sebe stylizuje adresát Fried. V oddílu 5.1.1 jsme zmapovali, že JF o sobě vytváří obraz člověka nemocného a osamělého, ba zaujímá roli jakéhosi sobě protivního hypochondra. Skácel na to reaguje a jeho stylizace adresáta často podporuje obraz, který sám JF o sobě utváří. *Je moc prima, že už jsi zase doma a nic to nebylo. Abych se nedotkl tvé pýchy, tak dodávám: něco asi ano, ale chválabohu nic nebezpečného.* (109/ JS→JF, 16. 1. 1988) Jestliže JS píše „abych se nedotkl tvé pýchy“, činí tak proto, že si je vědom, že adresát je na své choroby a útrapy svým způsobem pyšný, zakládá si na nich.

JS tedy často promlouvá k JF jako člověku nemocnému. Ptá se ho na jeho zdraví a zároveň mu dává rady, co by měl udělat, aby mu bylo lépe. V následující otázce je Skácelova častá stylizace adresáta shrnuta do jedné věty: *Když ti to jen trochu půjde, chod přeče jenom na procházky, mezi čtyřma stěnama se pořád žít nedá, zažil jsem před lety něco podobného.* (86/ JS→JF, 18. 6. 1987) JS radí, co by adresátovi prospělo, reaguje na osamělost, kterou adresát ve svých dopisech popisuje, a zároveň přidává svou zkušenost, že to, co adresát prožívá, prožil Skácel také. Zde můžeme pozorovat co, co jsme popsali v oddílu 5.2 z druhé strany, a sice že JF zaujímá roli méně zkušeného a JS roli zkušenějšího. A to nejen na poli literární tvorby, nýbrž i ve věcech „obyčejného“ života. Mnohdy se JS jen ptá adresáta na jeho zdraví a pak dodává formou jakýchsi bonmotů, že vlastně nikdo (z vrstevníků) na tom už není se zdravím nejlépe: *Doufám, že tě srdce netrápí, je to zatracený sval, zneužívaný námi i různými básníky.* (91/ JS→JF, 11. 8. 1987) *Slyšel jsem, že tě pokouší játra, nic si z toho nedělej, jsme všichni ojetí jako stará auta, však jsme taky jezdili po všelijakých silnicích a dálnicím jsme se vyhýbali. Marodoval jsem po celé léto, a to důkladně, až jsem byl protivný sám sobě.* (97/ JS→JF, 20. 10. 1987)

Skácelovu tendenci radit adresátovi a zaujímat roli zkušenějšího můžeme pozorovat i v tom, že poměrně direktivně píše Friedovi, aby dohlédl na společného přítele: *Ty chřipky jsou nebezpečné a náš milý angloman (Vítězslav Kocourek – pozn. HK) by si měl dát pozor a věčně přijmout antibiotika. Mně řada chřipek zabetonovala pílku plic. Dohlídni na něj.* (109/ JS→JF, 16. 1. 1988) Nezřídka Skácel píše tak, že nejprve uchopí něco konkrétního, nějakou situaci z adresátova života či něco, co se aktuálně děje ve společnosti, pak to zobecní, převede to s nadhledem na nějakou vyšší rovinu a končí citátem z nějakého literárního díla

apod., které potvrzuje jeho obecný soud. *Podstatné ale je, že pracuješ a můžeš pracovat. Na to, abychom chodili s ostatními na Václavák, nemáme dech a naše vnitřní povinnost je jiná. Každý musí dělat to své, to, co aspoň trochu umí. Tento svět je spíš mozaika než blok kamene. Vždyť také bůh není žádný sochař. Stendhal o něm kdysi pravil, že ho (HO) omlouvá jenom to, že není.* (159/ JS→JF, 26. 1. 1989)

Se stylizací adresáta do role úspěšného literáta, jako tomu bylo v případě Friedovy stylizace Skácela, se setkáme velice zřídka, např. v již citované pasáži dopisu 71, kde Skácel chválí Friedův scénář k televizní Wolkerově Těžké hodině.⁵⁷ JS spíše než obdivovaného literáta stylizuje adresáta i do role svého druha, někoho, kdo sdílí stejný osud: *Vody jsou dávno kalné a těch, co v nich loví, je mnoho, a různých. A my dva u těch vod sedáváme jako Židé u Eufratu v zemi babylonské.* (159/ JS→JF, 26. 1. 1989) Tuto strategii můžeme sledovat i u Frieda – srov.: *Žijeme tedy, ty a já, na kraji stejného srážu. Nedovedu se s tím srovnat. Zdá se mi, že co bývala řeč, je mumláni, co bývalo krásný obličej, je grimasa, a že pomalu odcházím, zmatený a nic nechápající a bez jediné jistoty. Přitom je všechno nějak logické, v souhlasu s mým životem a osudem, pročpak by měl nakonec souhlasit součet na sloupci, kterým jsme možná desítky let procházeli jako chyba?* (131/ JF→JS, 23. 7. 1988)

5.5 Role manžela, otce, bratra, dědečka u obou pisatelů

Poměrně málo časté je u obou pisatelů téma rodinných vztahů, a tedy není příliš častá sebestylizace obou pisatelů do role (ex)manželů, otců a dědů atd. Jak už jsme zmínili, hlavními tématy korespondence jsou politické, kulturní a společenské dění, výměna názorů nad literárními díly, zprávy o zdravotním stavu. Méně pak výměna zpráv o (společných) přátelích a známých. Toto zastoupení témat je pro korespondenci JS a JF typické – a možná nejen pro ni, jako obecně pro přátelskou komunikaci mezi muži. D. Tannenová ve své knize *Ty mi prostě nerozumíš* (Jak spolu mluví muži a ženy) píše: „Zájem mužů o podrobnosti

⁵⁷ *Dnes jsme se s Boženkou dívali na Tvoji Wolkrovu Těžkou hodinu. Přiznám se Ti, že než to začalo, měl jsem za Tebe strach. Zbytečně. Napsal jsi tu komorní hru citlivě, s vkusem v Čsl. televizi neznámým, s velikou a jistě bolestně zaplacenou znalostí prostředí. Měli jsme radost a byli jsme dojatí. Jako autoru Ti asi leccos připadalo nedotažené nebo přetažené, to dobře znám, ale nám, kteří jsme se dívali na konečný výsledek, nám ne. Vůbec ne. I herci byli dobří. Představitel Wolkerů měl věkový handicap, ale dokázal jej překonat. Téma, které jsi zpracoval, mělo plno úskalí, na kterých méně zkušený a méně poctivý a nadaný autor by docela jistě ztroskotal. Čekal jsem s napětím, kdy se začne na obrazovce recitovat. To, jak jsi zakomponoval do příběhu báseň, bylo skvělé. A herec recitoval čistě, dovedl od sebe oddělit a zase spojit, co je v té básni osobní a co obecné. Obvyčejně mně při takových scénách ze života básníků naskakuje husí kůže a obchází mne stud. Tentokrát jsem oči neklopil a nepřál jsem si být hluchý jako peň. Jistě Ti do práce mluvili a možná jsi mnohý dobrý nápad musel opustit. To taky znám. Ale nakonec jsi nad nimi vyhrál. Chytrý byl tah s prostějovským kamarádem; řekl za Wolkerů věci, které by se Ti do básnickových úst vkládaly těžko a zazněly by jako nadiktované. Obdivuji, jak úspěšně jsi pracoval co do děje a osob. Končím a opravdu mám velkou radost. (71/ JS→JF, 24. 2. 1987)*

z politiky, čerstvé zprávy a sport odpovídá zájmu žen o podrobnosti z osobního života. Zatímco ženy se bojí, aby nezůstaly mimo, protože nevědí, co je nového s tou anebo onou, muži se bojí, aby nezůstali mimo, protože nevědí, co je nového ve světě. A výměna podrobností o novinkách z veřejného místo soukromého života má tu výhodu, že se tím muži nestávají osobně zranitelnými: informace, které směřují, s nimi nemají nic společného.“⁵⁸ (Tannenová, 1991, s. 108)

Pokud přeci jen pisatelé otevřou téma rodiny, pak aby se svěřili se starostmi, které je trápí. Větší otevření se vzniklo díky společnému příteli JS a JF Vítězslavu Kocourkovi, který Skácelovi napsal o potížích Friedovy bývalé ženy a Skácel toho využil, aby se sám svěřil se svými rodinnými starostmi. Skácel píše Friedovi: *Napsal mně Kocourek, že máš v rodině trápení, cosi naznačil o Z. D⁵⁹. Já zase teď s bratrem, který se dostal do psychického maléru, z kterého se nedokáže dostat sám, a všechno zodpovědnost leží na mně a na Božence, protože nikoho blízkého nemá. Musím se rozhodnout a nebude to lehké. Ale nezbytné to je. Není míru pod olivami, pořád něco je. A zmáhá nás to. Měli bychom si navzájem držet palce.* (128/ JS→JF, 6. 7. 1988) Tímto dopisem se otevře cesta k několika výměnám, při kterých se oba přátelé podporují ve smyslu, v jakém píše Skácel – viz *není míru pod olivami* atd. Všimněme si však, že Skácel zatím mapuje půdu, ptá se a sám nepíše, co konkrétně jeho bratrovi je, zůstává opatrně v obecnější rovině. Z toho lze usuzovat, že se pisatelé dostávají k tématům novým, na půdu zatím neprozkoumanou – nevědí, s jakou reakcí ze strany protějšku mohou počítat. Fried hned v dopise následujícím píše: *Z. příběh, o kterém Ti řekl Vit'a, na mě opravdu spadl jako strop, protože po dlouhých letech to pořád ještě je můj příběh, náš příběh. Zdá se mi, že všechny moje věci končí ošklivě a nedobře jako grimasa. I co se mi kdysi zdálo poměrně jasné, teď tuhne do neprůhlednosti. Ale ty to jistě dobře znáš, co cítí kůže, když se jí dotkne nešťěstí. Posledně jsi mi něco málo řekl o svém bratrovi. Dostali jsme se tedy oba na*

⁵⁸ Kdežto přátelství žen žije podle Tannenové ze vzájemného sdělování osobních tajemství a výměnou „drbů“. To zní poměrně nelichotivě, proto zmiňme názor rodinných terapeutů V. Chvály a L. Trapkové, kteří typické ženské rozhovory na téma „s kým momentálně žije A, jak se k tomu vyjadřuje B, případně jaký dopad by to mohlo mít na C“ berou jako užitečnou a potřebnou péči o síť vztahů. Tannenová pak podstatu vztahů mezi ženami vidí takto: „Sdělování podrobností ze života jiných lidí zčásti vyplývá z toho, že ženy svým přítelkyním sdělují podrobnosti z vlastního života. Drby se z těchto podrobností stanou, když je přítelkyně, která je vyslechla, zopakuje někomu jinému – nejspíš další přítelkyni. Sdělovat si, co se událo v životě vašem i v životě těch, s nimiž mluvíte, je dospělá podoba sdělování tajností a samo jádro přátelství mezi dívkami a ženami. (...) Sdělování tajemství není jen důkazem přátelství; *samo je vytváří*, jestliže posluchačka zareaguje očekávaným způsobem. (...) Udržovat přítelkyně v obraze o všech novinkách ve vlastním životě není jen výsada; pro mnohé ženy je to povinnost.“ (Tannenová, 1991, s. 94 a 95)

⁵⁹ Jména byla zkrácena při ediční úpravě korespondence. „Pouze na několika místech, týkajících se sfér intimity lidského života, tiskneme místo celých jmen žijících osob jejich iniciály;“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 267)

krok blízko k minovému poli, protože lidé, kteří je přecházejí, jsou naši lidé, jdeme přes to pole s nimi. (129/ JF→JS, 10. 7. 1988)

Pokud jde o sebestylizaci subjektů v roli bývalého manžela (v případě JF) a v roli bratra (v případě JS), najdeme mezi stylizacemi rozdíly. JF se o bývalé ženě nejprve příliš nevyjadřuje, nehodnotí, jenom praví, že se ho její život stále týká – viz dopis 129, spíše bere tuto příhodu jako další potvrzení trudnosti vlastního života. V dopise následujícím (který je vlastně reakcí na další Skácelovy zprávy o jeho bratrovi) už JF se pokouší domýšlet motivace své bývalé ženy, jež ji vehnaly do závislosti na alkoholu. *Se smutným příběhem Tvého bratra má nynější krize Z. společný alkohol a nakonec i představu, že něčemu pro ni nesnesitelnému unikne a uteče. Neznám dobře okolnosti jejího nynějšího života. Co se s ní stalo, co se jí stalo, jen se domnívám. Nikdy jsem ji neviděl opilou. Pravděpodobně se pitím uspávala a umrtovala. Převezli ji na kliniku s takovým procentem v krvi, že to spíš než opilost bylo sebezničení. Je v ústavu. Její léčba bude trvat dlouho, dva měsíce nebo i víc.* (131/ JF→JS, 23. 7. 1988)

Skácel oproti JF nevyjadřuje o bratrovi tak nesměle jako JF o své bývalé ženě (což je však pochopitelně dáno vztahovou distancí, manželství JF bylo zrušeno, sourozenecký vztah zrušit nelze), otevřeně domýšlí příčiny a vyznává se i z toho, že bratra kvůli jeho stavu chvílemi nenávidí. *S mým bratrem je to zlé. Musel jsem se obrátit na doktory a poprosit je, aby se ho ujali. Nesmyslně, docela po rusku už několik let pije, soustředěně, bez radosti, obrácený sám do sebe a chorobně přecitlivělý. Rovná se to sebezničení, připadá mi, jako by se mstil na životě za život. Je dvakrát rozvedený, vždycky narazil na ženské, které se k němu vůbec nehodily. Ta poslední byla sama (a je) alkoholička. Bratr je nadaný malíř, uznávaný kunsthistorik a obecnstvem. (...) To, jak se ničí, vzbuzuje ve mně veliký soucit, někdy ho za to téměř nenávidím. Je už v takovém stavu, že by o něm mohla být řečena hrozná věta, kterou vyslovili lékaři nad Maupassantem před jeho koncem: Monsieur Maupassant va s'animaliser⁶⁰. Přitom ho máme s Boženkou moc rádi. Bere nám spánek. Těžko se budu teď moci vzdálit z Brna.* (130/ JS→JF, 14. 7. 1988)

Všimněme si i u tohoto tématu Skácelova specifického stylu – nejprve konkrétní, pak zobecnění, které jde ruku v ruce s citátem z literatury či jiným odkázáním na tento „paralelní“ svět (viz výše – *Je už v takovém stavu, že by o něm mohla být řečena hrozná věta, kterou vyslovili lékaři nad Maupassantem před jeho koncem.*)⁶¹ *Můj bratr se dobrovolně přihlásil k protialkoholické léčbě. Poněkud se nám tím ulevilo, i když kámen ze srdce ještě nespádl. Je*

⁶⁰ Vysv.: Z pana Maupassanta bude živočich.

⁶¹ Viz kap. 4.

nám ho líto. Ta léčba se rovná jednomu z Dantových pekel. Ale bylo to nezbytné, muselo to být. Je to talentovaný malíř, byla by ho škoda. (138/ JS→JF, 7. 9. 1988)

JF i u tématu rodinných vztahů preferuje strategii „jsem nedostatečný, nedaří se mi“ a stylizuje se do role jednak manžela, který selhal, ale i otce a dědečka, který selhává a není takový, jako by být měl. Můj syn Jan se stal podruhé otcem a já podruhé dědečkem: dítě je chlapec a jmenuje se Vojtěch. Zítřka ho snad přivezou z porodnice. Musím se jít podívat a přivítat ho. Jsem z toho rozpačitý, na rozdíl od Vítka jsem mizerný otec a úplně katastrofální dědeček. (51/ JF→JS, 1. 9. 1986) O dalším osudu Z. teď nemám žádné zprávy, nikdo z jejich sourozenců není v Praze a náš syn mlčí; byl maličký, když všechno skončilo, a náš vztah je spíš formální, protože se špatně známe. (135/ JF→JS, 7. 8. 1988)

6. Vývoj vztahu Jiří Fried – Božena Skácelová na pozadí korespondence JS a JF

Navázání přátelství mezi Jiřím Friedem a Boženou Skácelovou je jedním z důležitých rysů vzájemné korespondence Skácel – Fried. Dochází k němu prostřednictvím vztahu JS a JF, převážně prostřednictvím jejich dopisů.

První zmínky o BS nalezneme hned v počátcích korespondence: *Milý Jirko, dovolili jsme si s Boženkou dovolenou tady v jižních Čechách.* (13/ JS→JF, 11. 8. 1984; pohlednice) *Milý Jirko, pozdravuje tě Bílá paní rožmberská, kterou jsme tady potkali včera večer, a my se k pozdravu připojujeme.* (14/ JS→JF, 15. 8. 1984) Tedy hned v počátcích korespondence je ustaveno, že korespondence se zprostředkovaně účastní i Skácelova žena. Fried ji také v jednom z raných dopisů nechává pozdravovat: *Pěkná pozdravení Tvé paní Božence.* (19/ JF→JS, 2. 4. 1985) JF a BS se osobně neznají, vědí o sobě jen skrze Skácela.

Vztah JF – BS vzniká z velké míry díky Janu Skácelovi, který v dopisech píše, že například televizní inscenaci, na níž se JF podílel a jež byla jedním z témat jejich korespondence v té době, sledoval s manželkou: *Milý Jirko, viděli jsme v televizi film, na kterém jsi spolupracoval. Rozradovalo nás to.* (23/ JS→JF, 8. 7. 1985) Je-li JF osamělým mužem, který se raduje, najde-li v poště obálku se Skácelovým rukopisem, pomalu musí počítat s tím, že píše-li příteli do Brna, budou jeho listem potěšeni lidé dva.

Postupně vzniká mezi JF a BS vztah, zprvu se projevuje vzájemnými pozdravy. *Moc tě zdravím Jirko, a moje žena Božena rovněž moc.* (32/ JS→JF, 27. 12. 1985) *Zůstávej moc hezky. Boženka tě pozdravuje.* (45/ JS→JF, 7. 7. 1986) *Měj se pěkně a vyříd' mé pozdravy paní Božence.* (46/ JF→JS, 22. 7. 1986) BS je také podepsána na pohlednici, jež Friedovi poslal Skácel z Třeboně: *Kamaráde, je to zatra- / ceně blahodárná věc / v Třeboni si dáti kapra / a tři piva nakonec. Janek Božena* (50/ JS→JF, 26. 8. 1986) JF tento akt nebere jako samozřejmost a v dalším dopise na něj reaguje: *Měj se hezky, Janku, a pozdravuj svou paní. Měl jsem radost, že se podepsala na lístek.* (51/ JF→JS, 1. 9. 1986) Na obou stranách tedy můžeme pozorovat, že JF i BS projevují zájem o udržení kontaktu (rozloučit se takovým pozdravem znamená signalizovat zájem o další kontakt). *Božena ti děkuje za pozdrav a rovněž tě hezky pozdravuje. A já se k ní hezky připojuju.* (52/ JS→JF, 28. 9. 1986)

Vzájemná korespondence JS a JF tedy nese rys častého (nikoli naprosto pravidelného) vzájemného pozdravování mezi JF a BS. Postupně okolnosti umožní Friedovi kromě

pozdravu poděkovat BS za zabalení knihy, již mu Skácel poslal. *Janku, měj se dobře a poděkuj za mě paní Boženě, která tak krásně zabalila a vyexpedovala balíček. Zdravím vás oba.* (73/ JF→JS, 5. 3. 1987) Na to JS reaguje a zprostředkovává, že BS byla Friedovou chválou potěšena: *Boženku potěšila tvá chvála. Ona opravdu dovede balit pečlivě a pěkně. Moc tě pozdravuje.* (75/ JS→JF, 12. 3. 1987)

Dalším krokem v utváření přátelství mezi JF a BS je to, že Skácel zaslal Friedovi Boženčinu fotografii. Shodou okolností se právě v tomto dopise projevila jeho občasná roztržitost a k obrázku zapomněl připsat, čí podoběnka to je. Fried na to reaguje v dopise 92: *Milý Janku, doufám, že se na mě z obrázku, který jsi tentokrát přiložil, dívá paní Boženka, protože, kdo se to skutečně dívá, jsi z nějaké roztržitosti zapomněl napsat. Píšeš: „Je na něm taková, jakou ji má (?) rád.“ (...) I když samozřejmě o totožnosti té tváře žádnou skutečnou pochybnost nemám, přece jen taky nemohu říct, že mám úplnou jistotu, a tak se mi podoba Tvé milé ženy blíží s nějakým zvláštním váháním, váhavě se vynořuje, právě tak jako na onom snímku. Jenom hlas v telefonu nebyl rozostřený a neurčitý, ale úplně jednoznačný; byl velmi milý. A tak s naprostou určitostí znám zatím paní Boženku jako hlas, jako zvuk. Moc pěkně ji zdravím.* (92/ JF→JS, 14. 8. 1987) (Mimo jiné se díky tomuto Friedovu listu dozvídáme, že už měl JF možnost s Boženkou hovořit telefonem.) Skácel napravuje svou roztržitost v následujícím dopise: *Milý Jirko, byla to opravdu fotografie mé ženy. Dopis byl zřejmě dost doplantaný. (...) Ten snímek mám rád právě proto, že je tak rozostřený. Není na něm jedna konečná podoba, ale součet těch mnoha za tu dlouhou dobu, co se známe. Za deset let to bude půl století.* (93/ JS→JF, 6. 9. 1987)

Příhoda se zasílaným snímkem ještě ovlivní pár následujících dopisů: *Pěkně pozdravuju rozostřenou paní Boženku.* (...) *Mějte se oba dobře.* (94/ JF→JS, 15. 9. 1987) A Skácel kontruje: *Měj se moc hezky, Jirko, stonej co nejméně, radši vůbec ne! Boženka zdraví zostřeně.* (95/ JS→JF, 21. 9. 1987)

Další „vztahové přiblížení“ navodí Skácelova zmínka, že Friedovy dopisy čte i BS a že ji zajímají: *Moc pěkně tě pozdravuju a Boženka se připojuje. Dávám ji tvé dopisy číst, velice ji zajímají a drží ti palce.* (101/ JS→JF, 22. 11. 1987) A v dopise nedlouho nato následuje Boženčin samostatný příspěvek ve Skácelově dopisu Friedovi: *Jirko, škoda, že nejste blíž, mohl jste být u nás na Štědrý den. Přeji Vám i nám milosrdnější příští rok. Božena* (105/ JS→JF, 16. 12. 1987) Fried reaguje také samostatným příspěvem Božence, jenž následuje v dalším dopisu Skácelovi: *Milá paní Boženko, to bylo hezké od Vás, že jste přidala malé psaníčko jenom pro mě. Líbilo by se mi přijít na Štědrý večer k Vám a konečně se s Vámi poznat – líbilo by se mi to nejen o Vánocích. Snad se mi to někdy příště přece jen podaří,*

i když zatím se nezdá, že bych se mohl vydat někam na výlet. Závidím Vám, že jste s Jankem dva; přeji hodně klidu a pěkně na Vás myslím. Váš J. (106/ JF→JS, 19. 12. 1987) Z hlediska zdvořilosti a etikety můžeme pozorovat, že první krok k bližšímu dopisování učinila BS. Až po jejím samostatném přípisu dovolil si JF totéž.

Fried nešetří různými komplimenty a jeho pozdravy Božence nesou punc autorské individuality, pro kterou je potěšením vymýšlet originální pozdravy. Fried se stylizuje do dvorného obdivovatele Skácelovy ženy: *Avec mes hommages à Boženka, i Tebe pěkně zdravím. (116/ JF→JS, 29. 3. 1988) Napřed pěkný kompliment paní Božence, pak pozdrav Tobě. Stýská se mi po Tobě. Napiš zase. (100/ JF→JS, 5. 11. 1987) Skácel v odpověď zprostředkovává, co Boženka vzkazuje či jak reagovala na to, co Fried píše: Boženka s velikým zájmem přečetla si vše, co píšeš o Josefu Kainarovi. Říkala, že ho znala přesně takového. Pozdravuje tě. (117/ JS→JF, 17. 4. 1988) JF vyjadřuje také přání poznat Skácelovu ženu osobně: *Hrozně se těším, že konečně poznám Boženku, které vyříd' moje pozdravení. I když člověk nikdy neví, snad mi pumpa dovolí dorazit za vámi. A jestli ne, třebaš budete tak hodní a vylezete za mnou do té mojí špinavé samoty. (122/ JF→JS, 18. 5. 1988)**

K osobnímu setkání skutečně došlo a v korespondenci na něj je pak vzpomínáno: *Řekni své Božence, že na ni rád vzpomínám, bylo to s ní pěkné. A at' už se mě nikdy nebojí, vždyť já jsem posera. Snad se brzo zase uvidíme. (124/ JF→JS, 7. 6. 1988) Boženka tě pěkně pozdravuje. Smála se jako hrdlička, když jsem jí četl Tvůj vzkaz, a říkala, že je škoda, že jsi tak daleko. To říkám také. (125/ JS→JF, 11. 6. 1988)*

Dopis 140 pak dokládá, že JF a BS si začali samostatně psát, jejich kontakt tedy není již omezen na dopisy mezi JS a JF. *Za sebe i Boženku (dopis dostala) zdraví Janek. (140/ JS→JF, 16. 9. 1988) Nicméně nadále se v dopisech mezi JS a JF setkáváme se vzkazy a pozdravy od Frieda Božence a naopak: *Doufám, že ti slivovice trochu chutnala. V našich časech se musí člověk občas něčeho silného napít, aby zahnal kocovinu. Božence tvé poklony velice lichořily. Ona opravdu dovede balit jako umělec, všechno a do všeho. Je to jedna z jejích kvalit a já jí to závidím. Balík zabalený mnou (podtrženo mnou, jak čítávám u klasiků) vypadá jako čapí hnízdo v zimě. (144/ JS→JF, 13. 10. 1988)**

Díky tomu, že si JF a BS začali samostatně psát, dochází k tomu, že Fried pak některá témata vynechává a spoléhá na to, že např. o jeho zdravotním stavu informovala Skácela už Boženka: *Milý Janku, Boženka ti jistě řekla, co u mě nového v provozu a v chorobopise. Za těch pár dní, co jsem jí psal, se změnilo jen počasí. (147/ JF→JS, 5. 11. 1988)*

Friedova stylizace do dvorného Boženčina obdivovatele se projev i kresbičkou, jež je určena jí ve Friedově vánočním dopise Skácelovi. Fried na konec listu neuměle nakreslil

vánoční stromek a pod ním dárek. U kresbičky jsou pak slova: *To je stromeček a dárek pro Boženku. Uvnitř je tajemství.* (155/ JF→JS, 16. 12. 1988) Odpovědí je Boženčin krátký novoroční samostatný dopis: *Jiří, psal Vít'a, že už jste asi doma. Jestli budete moct, ozvěte se. Každý den pátrám po obálce s Vaším písmem.* (156/ BS→JF, 9. 1. 1989) Vztah už je natolik vybudován, že už se ani nedá hovořit o pouhém prostřednictví dopisů Skácelových, skrze něž byl původně utvářen.

Zejména tedy v posledním roce vzájemné korespondence JS a JF (1989) můžeme hovořit o tom, že to není ani tak dialog dvou osob, nýbrž že komunikace probíhá v jakémsi trojúhelníku. Fried promlouvá k BS prostřednictvím Skácela, JS k Friedovi prostřednictvím Boženky: *Co píšeš o Boženčiných potížích, mě zarazilo. Jestli jde opravdu o slinivku, je vyšetření velmi nutné – i když její ambivalentní postoj k věci snadno chápu. Napsala mi kolem Vánoc dva hezké dopisy. Pěkně ji zatím pozdravuj a vyříd' jí, prosím, že moje dopisy jsou už na cestě.* (157/ JF→JS, 11. 1. 1989) *Boženka nastolila přísnou dietu. Ale na komplexní prohlídku půjde, tolik jí našťěstí neotrulo.* (159/ JS→JF, 26. 1. 1989) *Zneklidňuje mě, že Boženka musí tolik válčit se svými útrobami; ta hiátová hernie je velká mrcha a mistr v imitacích, umí napodobit žlučnickový záchvat a všechny možné koliky a bolí k nerozeznání stejně. Odjeďte ven.* (171/ 17. 3. 1989) *Skoro současně s tvým posledním dopisem přišel i dopis od Boženky. Oba dva mě zneklidnily: jako ty o ni, dělá si ona velkou starost o tebe. Napiš mi brzy, co říkají lékaři.* (190/ JF→JS, 30. 6. 1989)

BS je přizvána a je oproti prvním letům korespondence emancipovanějším a průbojnějším účastníkem dialogu, přesto však zůstává v povzdálí. Téma politické situace či literárního světa s pisateli-muži nesdílí, spíše se zajímá o Friedovo zdraví, jeho starosti s bratrovým pohřbem, a informuje ho o tom, jak jsou na tom zdravotně oni, brněňští. *Jiří, nám je moc líto, že to na Vás tak dopadá v jednom kuse. Horší ještě než smrt je likvidace bytu, zažila jsem to se sestrou, když nám zemřel tatínek. To už je potom definitivní konec a všechno zůstává jen v naší paměti. Pro Vás to bude velká námaha, snad to zvládnete. Až se vrátíte, napište nám. Upřímně Vaše Božena* (172/ BS→JF, 18. 3. 1989)

Fried Boženě Skácelové také píše povětšinou o trápení se zdravím: *Od těch cest do Prachatic, na bratrův pohřeb a na úřady, kde se pohřbívá i jeho skromný majetek, jsem se pokud možno ještě zhoršil a nějak se nemohu vyhrabat z bažiny. Napřed jsem měl jakési změny v rukopisu svého srdce (které kreslí pilu na dříví, vodu voděnku, někdy Tatry a jindy Šumavu). Když tu byl Janek, to jsem byl naposled v městě. Hned nato mě srazila nějaká viróza, měl jsem devětatřicet horečky a venku z toho nejsem dodnes. Ta samovazba tady mně leze na mozek. Často už se mi ani čist nechce.* (180/ JF→BS, 16. 5. 1989) Opět můžeme

pozorovat Friedovu gentlemanskou stylizaci, nepříjemné zprávy o chorobách snaží se Fried aspoň formulovat poeticky: *kreslí pilu na dříví, vodu voděnkou, někdy Tatry a jindy Šumavu*. Nebo také: *A kdyby přece jen zařvali tygři v útrobním cirkusu a přišla bolest, třeba Vám v té chvíli pomůže, uprostřed nechápavých věcí, zvířat a lidí, že já vím, co to je*. (180/ JF→BS, 16. 5. 1989)

Přátelské společenství se tedy postupně rozrostlo o dalšího „člena“. Je s ním počítáno, JF stejně solidárně jako se Skácelem, cítí i s Boženkou, co se boje s nemocemi týče. Vztahová vzdálenost je bližší, a tak JF může mimo jiné oběma „vyčítat“, že ho dostatečně neinformují o svém stavu a že se o jejich marodění dozvídá až od Mileny Honzíkové. *Dnes se má zastavit Milena. Říkala, že k Vám občas volá, a tak se od ní dozvídám o vašem churavění, co ani ty, ani Boženka nepíšete*. (192/ JF→JS, 18. 7. 1989)⁶² Jako by JF opakovaně apeloval na požadavek přátelské otevřenosti, k níž patří dostatečné vzájemné informování.

Samostatnou korespondenci JF a BS po Skácelově smrti se v této práci nezabývám, mým cílem bylo v této kapitole poukázat na proces utváření přátelství mezi JF a BS prostřednictvím korespondence JS a JF.

⁶² Srov. Friedův dopis 102, v němž také naznačuje, že ho Skácel málo informuje o svém zdraví: *Protože si nikdy nestěžuješ, i Tvoje velmi zdrženlivé přiznání dýchacích potíží mi však brání být úplně bezstarostný*.

Závěr

Počátky vzájemné korespondence Jana Skácela a Jiřího Frieda spadají do roku 1982. Zprvu nebyla výměna listů nijak intenzivní a jednalo se mnohdy jen o kratší dopisy a pozdravy z cest. Postupem času se však korespondence zintenzivnila. V roce 1982 si přátelé vyměnili pět dopisů (v tomto součtu nerozlišujeme dopisy od pohlednic apod.), v roce 1983 dva dopisy, v roce 1984 devět dopisů, ale v roce 1985 už šestnáct dopisů a v roce 1986 třicet dopisů atd. Za sedm let korespondování (do listopadu 1989) si přátelé vyměnili nejméně 213 dopisů. S kratšími intervaly se zároveň dopisy prodlužují (zejména dopisy Jiřího Frieda se rozsahem nijak neomezují), přátelé sdílejí víc a víc společných témat – se zintenzivněním korespondence se tedy prohloubil i vztah obou korespondentů. Navíc díky korespondenci se Skácelem navázal Fried přátelský vztah s jeho ženou Boženkou, jehož postupně utváření korespondence dokládá, prostřednictvím ní se děje.

Se zintenzivněním korespondence se rozvíjí i sebestylizace pisatelů a stylizace adresáta. Na základě analýzy korespondence se domnívám, že základní stylizace zůstává stejná. Od počátku je ve vztahu JS a JF vytvářena (zejména Friedem) hierarchie dle pisatelových spisovatelských kvalit. Skácel je tedy Friedem stylizován do role nestora české poezie, „básníka pravého mezi nepravými“. Sebe Fried stylizuje do role Skácelova obdivovatele a zároveň prozaika nepatrného významu. Skácel sám se stylizuje do role člověka zkušeného, vedle Frieda zkušenějšího, do člověka, který „už toho ví o životě příliš mnoho“. Na jedné straně jde tedy o vztah nesymetrický. Na straně druhé, co se jiných témat týče, zejména náhledu na společenské, politické, kulturní dění a každodenního prožívání, starostí se zdravím apod., jde o vztah symetrický, kdy jsou si oba pisatelé rovni.

Individuální styl pisatelů výstižně charakterizuje doslov J. Opelíka ke korespondenci: „Vskutku, jeví se Skácelův epistolografický projev jako uzavřenější, zamkllejší, přímočařejší, rozhodnější, syntetičtější, zatímco Friedův jako sdílnější, povídavější, klikatější, přemítavější, analytičtější. Skácel jednoduše věci ví, kdežto Fried o nich uvažuje (...). Kde Fried spíše vrství, tam Skácel spíše završuje – má blíž k soudu, je jediným uzlem hotových a vyhraněných názorů (...).“ (Opelík, in Skácel; Fried, 2001, s. 263)

Komunikační strategie byly zkoumány s důrazem na strategie zdvořilostní, vztažnými body byly Griceovy konverzační maximy, teorie tváře Brownové a Levinsona a Leechovy zdvořilostní maximy. Dodržování maximy uznání a skromnosti a oboustranná snaha o shodu

a souhlas jsou základními komunikačními strategiemi v korespondenci JS a JF. Otevírající se konflikt, počínající neshodu potenciálně ohrožující adresátovu tvář pisatelé umírňují a ujistňují se o trvajícím souhlasu a shodě. Potenciálně ohrožující je i užití výzvy, doporučení i rady. V těchto případech, obzvlášť u témat osobních, zdraví, bydlení apod., pisatelé volí negativní zdvořilostní strategie (výzvy indirektní), jimiž se snaží vyvarovat možného ohrožení partnerovy tváře. Výzvy indirektní převažují u J. Freda, to opět můžeme vztahovat k již zmíněné stylizaci „zkušenější Skácel“ – „méně zkušený Fried“. Skácel totiž častěji než Fried volí výzvy věcné, direktní.

Jedním z charakterických rysů korespondence Skácel – Fried je užití ironie, které pisatelé užívají k utvrzení vzájemné solidarity a jednoty svých názorů. V souladu s výzkumy amerického badatele R. W. Gibbse ironii v korespondenci JS a JF nahlížím jako prostředek posilující souhlas a shodu, to se projevuje i vytvářením opozice my vs. oni. V dopisech JS a JF jsou těmi, vůči nimž se pisatelé shodně vymezují, většinou představitelé Svazu československých spisovatelů.

V oblasti formulí řečové etikety můžeme pozorovat vývoj v nominálním oslovení. Fried zprvu oslovuje Skácela v dopisech „Honzo“, resp. „milý Honzo“, ale v dopisech z roku 1986 dojde k trvalé změně na oslovení „Janku“, resp. „milý Janku“. Tato proměna odráží to, jak se sám Skácel ve svých dopisech podepisuje. Když se začne pravidelně podepisovat jako Janek, adresát na to zareaguje a přizpůsobí své oslovovací návyky. Analyzován byl i vývoj pronominálního oslovení partnera – ty vs. Ty. Skácel velmi důsledně užívá podoby *ty*, naproti tomu u Frieda převládá, v počátcích korespondence výrazněji, varianta *Ty*. Postupem času se u Frieda při oslovování adresáta častěji objevuje *ty*, ale tomůže mít příčinu v tom, že délka dopisů v pozdějších letech narostla, a rozkolísanost v oslovování může být jen důsledkem pisatelovy nepozornosti. Pokud bychom pronominální oslovení nahlíželi z hlediska zdvořilostního, mohli bychom nesymetrii *ty* – *Ty* vidět jako další projev hierarchie „zkušenější“ Skácel – „méně zkušený“ Fried. Avšak asi nejdůležitější při interpretaci nestejného oslovování komunikačních partnerů je skutečnost, že oba pisatelé byli zralými uživateli jazyka, což se promítalo i do jejich stylu a tedy výběru mezi možnými variantami, jež jazyk nabízí. V případě pronominálního oslovování jde patrně spíše o vztah obou pisatelů k pravopisu než k sobě navzájem.

Vývoj nastává i v tom, jak se pisatelé podepisují. Zprvu formálně celým jménem, popř. jako Jan Sk., resp. Jirka F. Postupem času pouze domácky jako Janek, resp. Jirka.

Specifické pro korespondenci Jana Skácela a Jiřího Frieda jsou originální aktualizace závěrečných formulí dopisů, v nichž nejde jen o formální, stereotypní, obsahově vyprázdněné

přání. Pisatelé kladou důraz na to, že skutečně jde o přání dobrého zdraví (*Zůstávej moc zdrav, milý Jirko, do slova i do písmene. Těším se na tvé psaní. Anebo: Buď zdrav!!!!!!!!!!!!*) Závěrečné formule se tedy vymykají stereotypu a jsou ozvláštněny individuálním stylem pisatelů.

Jednou z charakteristik korespondence Skácel – Fried je literárnost, stále propojování všedního, aktuálního se světem literatury. V této práci jsme tento aspekt zkoumali na Skácelových citacích z literatury za pomoci Doleželova vymezení pojmu fikční světy a pojmů Z-text a K-text. Skácelovy dopisy Jiřímu Friedovi ilustrují jeden možný způsob postmoderního prolínání světů – a jak k němu dochází, jak je uděláno. Je ho docíleno začleněním citací z literatury tak, že tyto citáty jsou ve vztahu slučovacím či důsledkovým s jinými částmi textu, které bychom samy o sobě charakterizovali jako pouze zobrazující aktuální svět (Z-texty), ale tím, jak jsou k nim přiřazeny citáty, se z celkového textu stává K-text. Je tak vytvořen fikční svět, ve kterém platí, že v literatuře jsou vepsány paralely našich osudů či poezie má sílu ovlivňovat dění v „našem“ aktuálním světě, může být příčinou, počátkem událostí.

Pro analýzu korespondence JS a JF jsme využili definice epistolárního stylu, jak je formulují různí autoři, především F. Ručák, J. Hoffmannová, M. Jelinek ad. (vymezení se mezi sebou zásadně neliší, spíše se doplňují). Korespondenci JS a JF nahlížíme jako dialog, jednotlivé dopisy (jejich části) jako repliky, z nichž se dialog skládá. Dopisy jsou poznamenány rysy textů mluvených, emocionalitou, expresivitou (i užitím vulgarismů), nespisovným vyjadřováním, fragmentárností, mnohdy i tematickou neuspořádaností, jež se projevuje v závěru některých dopisů, kdy pisatelé vrství tematicky nesusoudná sdělení. Můžeme definovat i jistou základní míru zdvořilosti, jež se v průběhu sedmi let nijak výrazně nemění, nicméně prohlubuje se důvěrnost i emocionalita – zvyšuje se tzv. teplotura.

Mnoho autorů zabývajících se epistolárním stylem poukazuje na kolísání mezi uměleckostí a neuměleckostí, jež je pro útvar dopisu typické. Dopisy JS a JF to potvrzují, funkce estetická je v nich nezanedbatelná (*Napřed jsem měl jakési změny v rukopisu svého srdce (které kreslí pílu na dříví, vodu voděnku, někdy Tatry a jindy Šumavu) ...*). Potřeba aktualizace a uplatnění autorské individuality se projevuje například v závěrech dopisů, v pozdravech a přáních, kdy pisatelé užívají jednak slovních hříček (*Moc hezky tě zdravím a jsem z toho všeho, co se dnes ve světě kolem nás děje, docela Janek*), jednak poetických vyjádření (*Měj se jako světlo v září*).

Seznam použité literatury

- Čechová, M. a kol. *Stylistika současné češtiny*. Praha : 1997.
- Doležel, L. *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha : Academia, 2008.
- Doležel, L. *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Vyd. Univerzita Karlova v Praze. Praha : Karolinum, 2003.
- Grice, P. Logic and conversation. In: P. Grice: *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass. – London, 1989.
- Hausenblas, K. *Výstavba jazykových projevů a styl*. Vyd. UK v Praze. Praha : Mír, 1971.
- Hoffmannová, J. Dopis jako text, metatext a kontext, in *Text a kontext*, ed Ruščák, F. Prešov : 1993, s. 153–161.
- Hoffmannová, J. Projevy taktu (a beztaktosti) v televizních rozhovorech. *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, s. 194–201.
- Hoffmannová, J. *Stylistika a ...* Praha : Trizonia, 1997.
- Homoláč, J. *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Vyd. UK v Praze. Praha : Karolinum, 1996.
- Janoušek, P. a kol. *Dějiny české literatury 1945-1969*. Pracovní internetové vydání www.ucl.cas.cz
- Jelínek, M. Styl epistolární, in *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*, eds. Karlík, P.; Plekalová, J.; Rusínová, Z. Boskovice : 1995, s. 126–137.
- Leech, G. *Principles of Pragmatics*. London and New York : Longman, 1983.
- Lehár, F.; Stich, A.; Janáčková, J.; Holý, J. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha : NLN, 2004.
- Lakoff, G.; Johnson, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno : Host, 2002.
- Machová, S.; Švehlová, M. *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha : Pdf UK, 1996.
- Němcová, B. *Korespondence I. 1844-1852*. Eds. R. Adam, J. Janáčková, M. Pokorná, L. Saicová Římalová, S. Wimmer. Praha : NLN, 2003.
- Rulf, J. Heroičtí pesimisté Skácel a Fried. *Reflex*, 14. 2. 2002, s. 53.
- Ruščák, F. Pokus o vymedzenie epištolárneho štýlu. *Slovenská reč*, 46, 1981, č. 6, s. 360–367.

Ruščák, F. Teoretické východiská epistolárního štýlu, in *Štylistické otázky textu*, ed. Ruščák, F. Prešov, 1984, s. 135–159.

Saicová Římalová, L. *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha : Karolinum, 2005.

Skácel, J.; Fried, J. *Vzájemná korespondence*. Usp. Opelík, J. Praha : NLN, 2001.

Slovník české prózy 1945 – 1994. Ostrava : Sfinga, 1994.

Slovník literární teorie. Red. Vlašín, Š.; zprac. ÚČSL ČSAV, Praha : Československý spisovatel, 1984.

Švehlová, M. Zdvořilost a řečová etiketa. *Filologické studie XIX*. Praha 1994, s. 39–61.

Tannenová, D. *Ty mi prostě nerozumíš. (Jak spolu mluví ženy a muži.)* Praha : Mladá fronta, 1995.

Václavek, B. *Český listář. 296 českých listů z šesti století*. Praha : Melantrich, 1949.

Walton, K. L. Jak vzdálené jsou fikční světy od světa skutečného? *Aluze*, č. 2, roč. IX, 2005, s. 87–99; resp. elektronická knihovna ÚČLLV FF UK, <http://cl.ff.cuni.cz/>